

Никола Костур

ПОВРАТАК ИЗ МРТВИХ

**Чикаго
1965**

Никола Костур, писац и главна личност у трагедији која је испричана у овој књизи. Рођен је 12 јануара 1920 у селу Цивљанима код варошице Врлика, недалеко од извора реке Цетине у Далмацији. Његов отац Шпиро погинуо је борби као српски четник код Врлике 28. фебруара 1943, када су четничке снаге у борби против усташа, напали са леђа комунисти. Николина мајка Марија још је жива у родном селу. За време рата борио се као четник и био командир чете у Цетинској бригади Динарске дивизије. Сад живи као избеглица, у Лондону у Енглеској и бави се продајом сладоледа.

ПРЕДГОВОР

"Природно је да се мора борити против куге". Алберт Ками (Albert Camus)

Седам живих људи бачено у бездану јаму личког крша. Нечувено! Један од њих, писац ове књиге, само милошћу божијом жив се извукао из ње да потомству саопшти овај језиви догађај и осветли кужну атмосферу у којој се десио. Док сам читао ово дело у рукопису, стално ми је мисао летела ка новели "Седмеро обешених" од Л. Андрејева, руског писца из царског доба. Сличност ових двају дела је у том што једно и друго карактерише два разна доба са сасвим различним културним стањем људске савести.

Андрејев својим делом пледира за укидање смртне казне, јер су и злочанци хумана бића која не треба убијати. Дело је убрзо преведено на све културне језике, што је доказ да је поткрај културног деветнаестог века човек, са својом индивидуалношћу и свима својим врлинама и манама стајао на високом пиједесталу." То је доба кад се тражио човечански поступак и према злочинцима, као што и данас тражи у Слободном културном свету.

Исповест писца ове књиге осветљава нам друго друштвено доба, ни пола века удаљено од првог, са сасвим другим културним стањањем људске савести; доба у коме човек не претставља никакву вредност ако не припада одређеној политичкој, националној или верској заједници у коме је он исто што и шраф једне машине који се одбацује, ако не може да се наврне на одређено место. У таквом друштву могу да затворе права човека, са читавом његовом породицом, женом и децом, и оном у колевци, да га отерају у концентрациони логор, да га муче глађу и излажу најстрашнијим душевним и физичким патњама и да га убију, а да ником не одговарају.

Француски књижевник Алберт Ками, у једном од најбољих послератних светских романа "КУГА", алудира на болесно стање које је у Француској изазвала нацистичка окупација; он је за свој роман инспирисан тим стањем. Француској, у чијем је културном схватању индивидуалност човека централни део пажње, намеће се нацистичко друштво, у коме је човек само део машине. Притисак и немилосрдност нациста корумпира и мењају се људи; њихов однос према ранијим вредностима и процена вредности се мења такођер. Исто као што

се дешава у неком месту у ком завлада куга, јер страх у кужној атмосфери до минира целим друштвом. Један другог се боји.

Ками, предратни миротворац у извесном смислу, учествује активно у Покрету отпора у Француској уређујући тајни лист "КОМБАТ". Интелектуално брани промену свога става једноставном реченицом "природно је да се мора борити против куге", тј. против нацистичке идеологије и окупације.

Дакле, нацизам је куга; сваки тоталитарни режим или било која идеологија екстремне левице или деснице, која негира грађанску слободу човека, је клицоноша моралне, друштвене и политичке куге, а стање, које изазива у друштву, отровно је и кужно; клицоноше куге су и све оне групе и заједнице, било верске, националне или политичке, које не признају слободу, него прогоне оне који не припадају њиховој заједници.

У Павелићевој тзв. Независној Држави Хрватској, која је изникла из злочина, помоћу злочина је њом управљано, злочином се хранила и од злочина живела, атмосфера је била кужна до те мере да је захватила све хрватске друштвене слојеве. Клицоноше су биле усташе и највећи број римокатоличког свештенства. Доживљаји писца у селу Јојића Главица, у Врлици, у возу, доказују да су били оужени чак и сељаци који су вековима живели са Србима у миру. У возу, кад се хапси невини човек само зато што по усташким начелима Срби нису грађани нове државе и не могу да у возу путују са Хрватима, нико ни речи протеста, чак ни израза незадовољства нема на ниједном хрватском лицу у том одељењу. Одобравање се чита на свима лицима.

Ова књига има велик значај као историјски докуменат, јер описује лични доживљај писца, проверен и утврђен, како је овде испричан, и од стране непријатељских окупаторских власти (талијанских). Ово је само један случај, али не и једини, већ је било много и много таквих случајева широм криминалне НДХ, у свима крајевима у којима су живели Срби. Кроз више него три месеца државне власти НДХ систематски су, "у име Христа", вршиле истребљење Срба, а да Срби нису реаговали и, тек кад су се уверили да је то куга која коси одреда, дигли су се на устанак, да се боре против ње, да бране голе животе, своје и своје породице.

Писцу и издавачима ове књиге није намера да шире мржњу између Срба и Хрвата, ни да пропагирају идеју освете, јер се то противи српском демократском духу, већ да укажу, уочи 25 годишњице општег покоља Срба, на историјску чињеницу да су хрватске усташе, уз помоћ вођства Римокатоличке цркве, са знањем Ватикана и у сарадњи највећег броја ркт. свештенства у Југославији, масакрирали на најзверскији начин 750.000 сасвим недужних Срба и 240.000 покатоличили, због чега су ушли у историју света као геноциди. Зато је Павелић добио назив "практичног" католика од Пије XII а Степинац кардиналски шешир. Рањена душа српска још крвари, јер усташка штампа у емиграцији својим писањем не дозвољава да ране зацеле; ране позлеђују и догађаји у земљи, где се усташе, сакривене иза црвене петокраке звезде, спремају да наставе посао истребљења Срба, започет 1941, а не довршен. Сазнајемо да се у Велебиту, а сигурно и у другим планинама, налазе усташка скровишта оружја, муниције, хране, одеће и лекова. Свима нам је такођер познато да се у Слободном свету усташе интензивно обучавају у герилском ратовању, не да руше Тита, већ првенствено да убијају Србе, јер их је пропаганда убедила да у Хрватској влада србокомунизам, дакле Срби, а не Тито. Према томе, Србе треба прво ликвидирати. И, каже се већ, да је "сваки (Хрват) свога изабрао (Србина)" да га ликвидира.

За такав случај Срби морају да буду свесни **ДА ЈЕ УСТАШТВО КУГА ПРОТИВ КОЈЕ СЕ МОРА БОРИТИ**, да не буду затечени "на спавању" као 1941 године. Морају да буду будни, на стражи, у одбрани својих живота, слободе, вере, и крвљу преливене земље својих прадедова.

Станко Драгосављевић

ПОВРАТАК ИЗ МРТВИХ

Нерадо се сећам овог свог доживљаја из 1941 године. Више пута сам покушавао да га опишем, јер осећам да ми је то дужност, дужност пред стотинама хиљада оних, који су страдали грозном смрћу, дужност преживелог ...

Мали је број нас, који може да пише о томе из перспективе жртве, јер ко је једном пао у руке усташама, тај је избрисан из списка живих. То је разлог, шта на себе узимам улогу писца.

Ја знам да опис ових догађаја дајем са великим закашњењем али тешко је изразити речима стање у које ме доводе и подсећање на те страшне дане 1941 и васкрсавање тих успомена.

Било ми је зато, потребно више од двадесет година да смирим узбуђење и да могу да пишем о томе.

Ја излагањем ових чињеница не намеравам да постигнем никакве књижевне успехе. Једина ми је жеља да оно што сам видео и претрпео, не остане без трага.

Многи су књижевници, историчари и политичари обрађивали ову тему и злочин геноцида Хрвата усташа, над српским православним живљем у Босни, Херцеговини, Далмацији, Лици, Кордуну, Банији, и. т. д.. Начин на који, су приказивани ти догађаји, са бројкама, фотографијама и документима, заиста упечатљив. А, ко је једном читао или видео слике унакажених лешева масакрираног народа, тешко је могао да се ослободи ужасавајуће море.

Читајући та дела, наметала ми се мисао да у те догађаје унесем оно што историчар није могао да да. Да изнесем стравично осећање беспомоћне жртве, под крвниковом камом, чија је једина кривица била: ШТО ЈЕ СРБИН И ПРАВОСЛАВНЕ ВЕРЕ! Јер велика је разлика од набрајања страхаота које су преживљавали други, и приповедања оног што сам доживео сам и осетио на својој кожи!

Драги читаоче, ево како се у ватиканско римско берлинској творевини "Независној Држави Хрватској", под руководством архикрвника Анте Павелића и духовним окриљем оца Ал. Степинца, потоњег кардинала, који је са крстом у руци благосиљао каме усташких хорди, то догодило...

* * *

Петог априла 1941 године, стигао сам у своје родно место, село Цивљане код Врлике, Далмација. Пожурио сам био из Београда да будем код куће са својима јер се у ваздуху већ осећала ратна атмосфера.

Већ следећег дана по доласку кући, шестог априла, утрчао је мој отац у кућу, стижући из села и са великим узбуђењем узвикнуо:

"Рат је почео! Београд је већ бомбардован!" У целој кући завладало је велико узбуђење!

Желећи да сазнам што више о томе, пожурио сам у варош Врлику.

Пред врличком општином затекао сам масу грађана и војника. Ту сам срео и неке своје пријатеље. Они су били изненађени мојим присуством, јер су веровали да сам још у Београду.

Несрећни због трагедије која је задесила нашу престоницу, разговарали смо, пуни беса, о бомбардовању Београда! Неко ми рече да сам срећан што нисам тамо. Одговорих му, да се не осећам ни мало срећним, као ни они, јер ме срце боли за Београдом и народом који тамо страда.

Једна повећа група Хрвата, стајала је недалеко од нас и разуме се, слушала наш разговор. Цинично су се смешкали на моје речи и тада сам запазио разлику: док се на лицима Срба оцртавала туга и узбуђење, Хрвати су били подсмешљиви и хладни, као да се није радило и о њиховој земљи.

Познато је да су војни обавезници већ били мобилисани, тих дана су српска села била скоро пуста. Остали су само стари људи и омладинци који су били испод војне обавезе.

Многи Хрвати међутим, крили су се по својим кућама, кошарама и шумарцима, да се не би одазвали војној обавези, а неки су били на "одсуству" — у дане опште мобилизације!

Већ сутрадан, седмог априла, потражио сам са групом својих вршњака војног референта општине Врлика, Душана Вуковића, у жељи да се добровољно пријавим у војску. Он нас је врло љубазно примио и очевидно је био тронут

нашим родољубљем. Узео је наша имена и рекао нам да се вратимо својим кућама а да ћемо бити ових дана позвани.

Прошла су пуна три дана у ишчекивању, ми смо били нестрпљиви и забринути, позиви нису стизали. Четвртог дана, једанаестог априла, на католички Велики Петак, састали смо се пред школом села Цивљани, која се налази поред државног друма Книн Сињ. Око подне, прошао је један војни камион са групом војника. У пролазу нам довикнуше:

"Нема више рата! Југославија је капитулирала!"

Та вест нас је све поразила.

Цивљанска школа лежи на поменутом државном друму и баш код ње почиње бански пут ка Босни. На банском путу, на километар даљине од школе, налази се засеок Јојића Главница, у коме је био смештен део Бенковачког пука и војно слагалиште оружја и ратног материјала. Са те стране, чула се то поподне велика граја војника. Ми смо сви потрчали у том правцу, да видимо шта се догађа?

На по пута ка Јојића Главници, срели смо два подофицира и неколико војника. Један од подофицира нам је довикнуо:

"Момци, нема више рата! Италијанске моторизоване јединице су већ ушле у Книн!"

Он је на глави имао изврнуту шајкачу. Оценили смо по говору да је Хрват. Рекли смо му, да треба да се стиди што је "победницу" изврнуо у знак предаје.

Пожурили смо у истом правцу и сад смо срели већи број војника, без оружја, који су се очевидно растурали, сваки својим путем. Изгледали су несигурни и збуњени јер команде није било. На Јојића Главници, затекли смо још војника. Лутали су около по засеоку не могући да се одлуче шта да раде.

У сумрак, око војних магацина окупили су се сељаци са околних њива да дознају шта се догађа. И ускоро, крај магацина, никог сем сељака и није било. Међу осталима стигао је и мој отац. У засеоку се нашао са капетаном, командантом места, који је био родом из Црне Горе, нажалост, имена му се више не сећам. Капетан је био од раније лични пријатељ мога оца. То вече,

капетан, сав очајан, питао је мог оца за савет, шта да ради, јер се војска растурила, а од штаба дивизије није добио никаква наређења? Бојећи се последица, решавао се да на коњу, одмах те ноћи оде у Книн и рапортира штабу дивизије развој догађаја.

Мој отац му је саветовао, да остане извесно време са нама, јер му се чинило да је опасно ићи кроз хрватска села, пошто смо већ сазнали да је у Врлици формирана нека "Хрватска заштита".

Нажалост, капетан није прихватио предлог мога оца и исте вечери је одјахао ка Книну.

Успут је вероватно променио мишљење, јер му је хрватско село Кијево изгледало опасно. Видели смо га како се вратио и упутио ка Врлици. (После четничког Устанка, сазнали смо, да је капетан те вечери ухваћен од Хрвата у Врлици и заклан! Заклани су га браћа Пезићи. А у лето 1942 године, ми четници, пронашли смо његову униформу у кући Пезића, који су нам признали да су га убили).

Обзиром да се војска растурила и да су војна слагалишта остала незаштићена, старешина села Цивљана, са својим замеником и неколико домаћина, поставио је стражу око њих.

Наглашавам да је село Цивљане, чисто српско село.

У току ноћи маса људи на Јојића Главици се повећавала. Пристизали су резервисти, који су били како кажу, распуштени из својих јединица из Книна и Сиња. До последњег, стизали су без оружја, говорећи нам да их је успут разоружала "Хрватска заштита". Сви смо се окупили око магацина и тражили да се и нама подели оружје, као што је подељено Хрватима, из слагалишта, у селу Косорима. Тим пре што су изнад нас прелетали пушчани метци из Косора са једне и Кијева са друге стране. Старешина и његов заменик, категорички су одбијали да нам се оружје да, и ако је било очевидно да су Хрвати из поменутих околних села пуцали изнад нас са лошом намером.

Мој отац је предложио, да се оружје и муниција подели људима по списку. Желео је да се на тај начин, народ колико толико обезбеди, наслућујући да је

"Хрватска заштита" уперена против Срба. Ову његову слутњу поткрепљивали су пуцњи и гласови да Хрвати Србима одузимају оружје.

Те ноћи нико није спавао.

Мало даље од слагалишта налазе се куће "Новоселаца". У једној од њих је био смештен један мали део оружја и муниције, јер су ту становали војници који су били на обезбеђењу магацина. Домаћин, Милан Новоселац звани "Ђемо", чувао је то оружје по наређењу заменика старешине села. Ипак на наше инсистирање, и ако са страхом, дозволио је да део од тог оружја узмемо. Тако је нас неколицина успела да се наоружа али већина је стајала голорука, покушавајући да старешину села и његовог заменика приволе на леп начин, да оружје раздели. Но све је остало без успеха.

Сутрадан пре подне, из Врлике се упутио ка нама камион са групом људи.

Мој отац, видећи их где долазе, на брзину је распоредио нас наоружане у одбранбени положај, а сам је изашао на бански пут да их пресретне. То су били Срби из вароши, на челу са бившим председником општине Мирком Кулишићем, који су од "Хрватске заштите" Врлике, послати нама, да предигну оружје.

Чим су казали зашто су дошли, мој отац им је одговорио, да ми оружје недамо, док се не поврате јединице југословенске војске.

Камион се вратио назад. У току дванаестог и тринаестог априла, они су још неколико пута били послани у истом циљу, доносећи нам претње Хрвата да ћемо бити кажњени ако са миром не испунимо њихове захтеве. На то им је мој отац рекао да они Хрватима кажу да сами дођу по оружје, што они то, разуме се, нису учинили.

После подне тринаестог, низ Козјак су се спустили у наше село неки наоружани морнари и пешаци на челу са неким капетаном. Одсели су у Костурима са намером да се одморе и распитају која су српска села кроз која би могли да прођу у Босну. Причали су како су успут били разоружани од Хрвата. Од њих смо сазнали да су наилазили на лешеве српских официра и војника, који су се вероватно одупирали да Хрватима предаду оружје. Такође казали су да су

успут сретали неке Србе који су ишли својим кућама, само у доњем вешу јер су их Хрвати свлачили.

Они су пак успут успели, како кажу, да се поново наоружају, отимајући оружје од Хрвата цивила, плашећи их, да су они претходница јачих снага југословенске војске.

Петнаестог априла око подне, појавиле су се на државном друму од Книна италијанске моторизоване јединице. Оружје које смо имали у рукама брзо смо посакривали.

Прва колона Италијана упутила се право према Јојића Главници да заплени ратни материјал, за који су, очевидно, били тачно обавештени.

Људи су се углавном полако разилазили, остали смо само ми млади и посматрали шта се догађа. Било је међу нама жена и деце.

Био сам јако постиђен речама једне младе сељанке, која је гледала са нама како Италијани товаре оружје и без имало страха презриво по казујући на њих узвикнула:

"Где јунака пред којима се оружје положило!" Они су заиста изгледали врло јадно!

Остале моторизоване непрегледне колоне, са својом претходницом, напредовале су ка Врлици.

На самом улазу у Врлику, недалеко од Српске православне цркве Св. Николе, окупила се маса Хрвата вођена "Хрватском заштитом" да дочека Италијане. Дочекани су као драги савезници или ослободиоци узвицима:

"Евива Дуче!" и "Живео Анте Павелић!"

Италијани, међутим наступали су окупаторски, не обраћајући уопште пажњу на народ и његов дочек.

Официр који је био на челу, био је намрштен и озбиљан и угледавши хрватску заставу која се лепршала, на једној високој кошћели поред друма, застао је и наредио нареднику поред себе; "Butolo giu quello, straccio li!"

("Баците доле ону крпетину!") Подофицир је извршио наређење, попео се на кошћелу и бацио доле "ту крпетину".

Хрвати су били крајње разочарани. У току истог дана Италијани су успоставили своју, окупациону власт. Командант места лично је посетио нашег свештеника, проту Милана Тришића и замолио га да српском народу објави, да се слободно креће и окупља око своје цркве. ...

Хрвати су беснели!

Време је пролазило и живот је почео да се нормализује.

Концем маја или почетком јуна, једне ноћи изненадно Италијана је нестало. Чули смо да су се повукли према Перковићу. Одмах следећег јутра, у Врлику су умарширали такозвани "Хрватски домобрани". Дочекани су на истом месту где и Италијани — пред улазом у Врлику. Хрвати су били одушевљени. Урлали су: "Живела Хрватска!" Махали су хрватским заставама. Пред црквом Св. Николе стајао је, са неколико Срба, поп Милан Тришић и посматрао шта се догађа. Погођен оним што је чуо, довикнуо је Хрватима:

"Живеће вам та Хрватска колико и једна мршава крава у злој зими!"

Хрвати су успоставили своју власт. Одмах, првих дана, мобилисали су неколико годишта Хрвата, а многи су се добровољно пријављивали у усташе.

А још првог дана усташе су на челу са католичким свештеником, фра Јозом Јанковићем, опљачкали а потом заковали улаз у српску православну цркву Св. Николе.

Срби су се забринули. Питали су се шта ће сада бити?

Половином јуна у Врлику је дошао из Книна један мањи аутобус пун усташа. Почела су хапшења Срба. Први су ухапшени поп Милан Тришић, Тодор Попадић, Петар Катић, Милан Бачковић и Милош Лисичар. Отерани су у Книн.

У Кистањама, после месец дана, сазнао сам од дванаестогодишњег сина бившег затворског кључара из Книна, који је радио на месту свога оца као кључар, како су они страдали.

Данима су мучени до бесвести, тако да је поп Милан Тришић, немогући више да ндржи, сам себе преклао стаклом из својих наочара. Усташе су га оставиле да полако умире и на крају га до тукле, ударајући га пиштољем у главу, јер нису хтели да на њега потроше метак. Његов леш оставили су на истом месту усред затвора. Кад је већ почео да се распада и несносно заудара, затвореници су тражили од усташа да се леш уклони, али усташе о том нису хтеле да чују. Једне ноћи, дечак који је ово причао и још неки затвореници, успели су да подигну плочу изнад затворског канала и да гурну леш у канал. Те ноћи је дечак побегао у Кистање.

Срби су почели све више да се узнемирују, прво због затварања цркве, а сад због хапшења. Тамни претећи облаци стали су да се надвијају над српска села. Почели су да круже гласови да усташе хватају по Босни, Лици и Кордуну Србе, убијају их, муче или живе бацају у јаме.

Хрвати су демантовали ове вести. Тврдили су да ће затвореници бити враћени и да они не убијају никога. Уосталом, приче које су кружиле биле су тако страшне, да су изгледале невероватне. Хрвати који су се кумовали са Србима од раније и били са њима у старом пријатељству, говорили су, да је то глупост и да они немају намеру да било кога убију. Саветовали су људима да не стварају непотребну панику и да не беже од својих кућа.

Неко је веровао, неко је сумњао, али нико није био сигуран шта се збива? Ми смо сви били у ишчекивању. Могу да кажем да је мој отац био један од мање поверљивих. Био је на опрезу.

Хрвати су се све више учвршћивали. Усташки камиони су долазили све чешће, нешто велико и страшно припремало се. У народ се увлачио немир и страх.

Десетак дана после првих хапшења пронела се вест да се Хрвати спремају да затворе педесет најугледнијих домаћина Врличке Крајине. Међу овима био је мој ујак Ђуро Бабић, мој отац Шпиро Костур и наш комшија Марко "Маре" Костур.

Разуме се, мој стац се највише бринуо за мене, као и за мог брата од стрица Илију. Разговарали смо о томе шта би било најбоље да се уради? Дошли смо до закључка да је напаметније пребећи за Србију.

Како је првих дана хрватске власти од "Хрватског Табора" издата наредба да се све легитимације бивше Југославије морају обновити у општинама, ми, пошто смо се већ решили да путујемо, оверили смо своје легитимације у општини у Врлици.

На овери легитимација радио је мени добро познат Хрват Милан Лелас. Питао нас је где путујемо? Одговорили смо му да идемо у Загреб. Он се цинички осмехнуо и рекао нам да морамо имати пропуснице од Главног Усташког Стана из Книна, јер без пропуснице нико не сме да путује. Ми смо се колебали да ли да кренемо на пут или не? Сада нам је то путовање изгледало опасно. Наиме, начули смо, да Србе у Грачацу скидају из возова и бацају у јаме. На крају ипак смо се одлучили, у нади да то није истина и да ћемо се провући.

Трећег јула у јутро, кренули смо на пут: мој брат од стрица Илија Костур, моји рођаци Душан и Пајо Крстур и ја. Успут су нам се прикључиле наше комшије: Илија Јовичић, Дмитар и Јово Билић.

Кренули смо пешице ка Книну. На пролазу кроз хрватско село Кијево сустигао нас је један камион. Зауоставили смо га и замолили шофера да нас повезе до Книна. Пристао је. Пењући се у камион, приметили смо, између осталих који су се возили, познатог Хрвата, Стипу Модрића. Нисмо се радовали том сусрету. Ја сам био јако уз немирен. У истину рећи, од самог поласка био сам уплашен, предосећао сам нешто.

У Книн смо стигли око један сат. Изашли смо из камиона и упутили се у правцу сточне пијаце. Сели смо да се одморимо под једним дрветом у крај пијаце. Нисмо желели да у граду будемо изложени погледима усташа.

На упорно наваљивање брата Илије и Душана, ми остали, остали смо под дрветом, а само њих двојица, као старији отишли су у главни усташки стан, да са нашим легитимацијама, изваде пропуснице за све нас.

Око пола два они су отишли.

Време је споро одмицало ...

Дошла су три сата после подне, па четири а њих није било. Сви смо били узнемирени! Ја сам више пута извиривао на друм да видим да ли долазе? Пет је сати — још се не појављују! У пет и петнаест, кад смо већ изгубили сваку наду и питали се шта сад да радимо, они су стигли! Ја сам истрчао пред њих.

"Шта је било, што сте се толико задржали?"

Они су обојица изгледали врло лоше. Били су бледи и ознојени. Запазио сам промену на њима и питао их:

"Ама шта се са вама догодило?"

Одмахнули су руком и рекли:

"Све је у реду, пропуснице смо добили!"

Видео сам да нешто крију. Навалио сам да нам кажу шта се десило и на моје упорно инсистирање испричали су нам ово: У стану су их прво испитивали где и зашто путујемо? Они су рекли да идемо до Загреба или најдаље до Срема да купимо жито. Усташе су биле неповерљиве и сумњичаве, а на крају су им рекли да морају да чекају. Док су чекали у ходнику, наишао је познати усташа Ивица Херцег, видео их је и намрштио се. Прошао је поред њих али ништа није рекао. На крају, после дугог чекања, дали су им пропуснице и рекли им, да можемо слободно да путујемо, с тим, да се по завршеном послу вратимо кући. Они су, разуме се, обећали да ћемо се сигурно вратити!

Чим сам чуо да су видели Ивицу Херцега, за кога сам знао да је усијани Хрват још од пре рата, почео сам да их молим и заклињем да одустанемо од пута преко Лике. Предлагао сам да идемо узаним колосеком преко Босне.

На тај мој предлог нису хтели да пристану. Почели су да ме умирују и убеђују да је сасвим непотребно мењати сад цео план. Најзад, рекли су: "Ко зна шта нас чека и тамо?"

Пошто се већ приближавало време доласка воза који стиже тачно у шест часова, ми смо, настављајући препирку, кренули ка железничкој станици. Или због тога што су желели да се што пре крене и да се све ово једном сврши, или

што сам им изгледао млад и претерано заплашен, упорно су остали при томе — да седнемо баш у тај воз.

Употребио сам и последњи адут и рекао да ја нећу са њима! Илија је нервозно одмахнуо главом и узвикнуо:

"Па немој онда кад нећеш, врати се кући!" Разуме се да нисам ни помишљао да их напустим, мада ми је инстинкт говорио да ће се нешто десити. Успут сам, видећи да је све пропало и да не могу да их приволим да променимо правац, молио:

"Кад већ нећете да ме послушате да идемо преко Босне, 'ајде бар да се одвојимо и да се распоредимо по целом возу, тако, да сваки од нас буде у другом вагону. Ако Хрвати покушају да нас траже, можда неће наћи све нас. Овако у групи смо врло упадљиви!"

Они се згледаше међу собом:

"То је добра идеја, то ћемо и учинити!" Ова идеја била је одмах од свих прихваћена, као да је сваки од њих желео да буде сам са својим страхом.

То је био наш последњи разговор ... Приближили смо се станици. Помешали смо се са путницима и сваки за себе узео је карту за Загреб.

На перону је било путника. Ја сам одмах кренуо удесно, тако да по мом прорачуну ухватим неки од задњих вагона. Пероном су горе доле шеткале две усташке патроле. Погледао сам на сат — било је петнаест минута до шест. Тих петнаест минута до доласка воза су ми се бесконачно одужили. Шеткао сам са кофером у руци и сваки час погледао у сат. Да га нисам чуо како куца, мислио бих да је стао. Усташе у патроли, загледале су путнике. Чинило ми се да на себи осећам њихове погледе. Обузимао ме је све већи страх!

Најзад, чуо се звиждук воза пред улазак у станицу. Желео сам да уђем што пре и да кренем. Локомотива је прошиштала поред мене, кочнице су зашкрипале. На прозорима је било много света. Били су искићени хрватским заставицама, раздрагани и бучни. Као да је цео воз ишао са неког весеља.

Ушао сам у други или трећи вагон с краја воза, на задња врата вагона. Пошао сам дуж њега тражећи погледом слободно место. То није био вагон са купеима, већ тзв. вагон III класе, само са клупама.

Са десне стране чим сам ушао, видео сам једну повећу групу хрватске омладине, искићену хрватским заставама. Певали су загрљени љуљајући се по такту. Орило се од хрватских песама! У врху вагона нашао сам једно празно место са десне стране. Ставио сам свој кофер у мрежу и сео окренут у правцу вожње. До мене је седео старији господин са качкетом. Преко пута, господин са госпођом. Воз је кренуо.

Мислио сам на рођаке и питао се, јесу ли ту негде близу? Осећао сам се усамљеним. Точкови су једнолично ударали у саставке шина. Група Хрвата певала је све загрејаније. Воз је пролазио кроз српска села. Одједном се заорило:

"Павелићу цватала ти рука што ти уби српскога хајдука .."

"Србе о врбе!" урлили су!

"Нема више Срба у Хрватској!" и томе слично.

Остали путници у вагону, плјескали су, смејали се и очевидно учествовали у весељу.

Воз је застао у станици Стара Стража, а затим наставио даље. Песме и повици су се настављали, било је све бучније!

Слушао сам те непријатне и кржаве песме и повике, и почео да верујем да они сви знају да сам Србин и да то мени у пркос певају. Узнемирио сам се. Осећао сам да ме господин поред мене испод ока посматра. Окренуо сам се к њему и покушао да се осмехнем. Он ме је гледао озбиљно и даље, не узвраћајући ми осмех. Стигли смо у Пађане..."Веселјаци" су се надвесили над прозоре. Викали су:

"Ово треба очистити од Срба,овде треба населити Хрвате!"

"Доле Срби и њихова тиранија!" Воз је настављао свој пут. Точкови су клопарали, питао сам се је ли то моје срце што се чује тако јако? Неприметно сам завукао руку под капут и притиснуо је на груди." Покушао сам себе да

умирим. Осећао сам на себи поглед свог суседа. Вртео сам се узнемирено, трудећи се да створим утисак да сам само у журби јер нисам могао а да сваки час не погледам у сат. Господин до мене ме је и даље упорно посматрао; Тај поглед ме је нервирао, сметао ми и повећавао моју узнемиреност. Време ми је бесконачно споро пролазило, страх се пео у мени све више... Нисам могао да умирим своје срце, тукло је све јаче!

Чини ми се у Зрмањи, воз је стао. А кад је поново кренуо, отворила су се задња врата вагона и зачуло се:

"Легитимације, господо, молим!" Сви смо погледали у том правцу. Видео сам једног усташу у униформи и другог у цивилу са усташком капом. Обојица су била наоружана пиштољима. Следио сам се. Помислио сам — Траже Србе!

Оно предосећање, које ме је пратило од самог поласка, почело је да добија свој облик...

Потражио сам своју легитимацију са пропусницом, као и сви остали. Употребрио сам сву своју снагу да свом лицу дам хладан, нормалан изглед. Чекао сам да ми приђу не окрећући се више.

Младићи су још гласније запевали: "Павелићу цватала ти рука ..." Пратиоц у цивилу је приметио:

"Ово су све наши, није потребно да их легитимишемо!" Тиме су се моја страховања потврдила.

"Легитимације, господо молим," чуло се све ближе и ближе! Учинило ми се да сам чуо: "Нису овде" ... а тада је усташа пришао мени:

"Ваше легитимације молим?"

Ја сам пружио своју, гледајући га право у очи.

"Ту су!" окренуо се усташа свом пратиоцу! Ја сам га и даље нетремице гледао ... „Он је спустио моју легитимацију у свој џеп и извадио пиштољ! Уперио га је у моју главу!

"Колико вас Костура путује овим возом?" — упитао је он.

"Ја знам само за себе, не знам ни за ког другог". Усташа се продерао:

"Наћи ћемо ми њих!"

"Руке на прса!" а онда обраћајући се путницима:

"Ово је Србин, а по усташким начелима Срби не могу бити грађани НДХ, нити се игде мешати са Хрватима".

На то је скочио мој сусед са качкетом: "А Госпе ти, видија сам ја да се он узврполија и кад је наш липи цвит пива писму о нашем драгом поглавнику, он се још више узврполија!"

Ја сам покушао да објасним:

"Господине, ја не идем за Србију, већ за Загреб, да купим жито, ја се враћам кући!"

Усташа ме крвнички погледа и дрекну:

"Мајку ти српску! Завежи, ништа те нисам питао!"

Сви путници су у међувремену скочили са својих места и гледали у мене као у ретку зверку. "Омладинци" су сипали погрде на мој рачун, а један од њих се нашао у чуду:

"Зар и Срби путују овим влаком?"

Господин и госпођа преко пута мене, допуњавали су:

"Видели смо ми да код њега није све у реду. Чим је чуо: легитимације господо, он је сав пробледео али се брзо савладао и трудио да направи недужно лице!"

Усташа је, држећи ме на нишану, наредио пратиоцу:

"Иди и доведи ми једног наоружаног домобрана! Ја ћу да чувам овог овде док он не дође!"

Пратиоц је отишао, и ускоро се вратио са наоружаним домобраном.

"Нож на пушку!" Командовао је усташа до мобрану.

"Метак у цев!" Домобран је извршавао наређења.

"Ми ћемо се склонити да би војник имао места!" Понудили су они преко пута.

"Хвала лепо, довољно је да се мало помакне те, да би војник имао где да стоји". Затим се поново обратио домобрану:

"Стави му бајонет на груди, прст, држи на обарачи, ако мрдне боди и пуцај! Не чекај! Пази добро ово је Србин! Ми га још нисмо претресли, можда има каму или пиштољ, можда обоје, ако дозволиш да мрдне убиће те! Добро пази шта радиш"

Војник је стао преко пута мене и упро ми бајонет у груди. Ја сам седео непомично и наивно објашњавао усташи:

Господине, ја немам никакво оружје код себе, нити имам намеру да се браним, ја нисам ништа крив!

"Ћути!" Дрекнуо је усташа и ударио ме пиштољем по бради!

Усташе су отишле. Војник је остао држећи ме под бајонетом. Воз је ишао даље, вагон се труцкао и љуљао, врх бајонета све више упирао у моја прса. Осећао сам како се забада у кост. Покушавао сам да се мало одмакнем али је због наслона то било немогуће. Војник је осетивши мој покрет викнуо:

"Не мрдај, убићу те?"

Ћутао сам трудећи се да савладам бол и дрхтање. Не знам да ли је воз успут застајао или не. Страх је овладао свим мојим чулима.

На станици Церовац или Малован воз је стао и чинило ми се да дуго стоји. Врата вагона су се отворила, ушао је усташа:

"Дужи се!" Наредио ми је.

"Ти војниче иди испред њега а ја ћу позади!" Војник је пошао. Ја сам застао, цев пиштоља осетио сам под плећком.

— Могу ли да узмем мој кофер? Упитао сам.

"Не брини се ти ништа за кофер, он ће стићи за тобом, имамо ми наше носаче!"

Ишли смо кроз вагон. Осећао сам радознале погледе путника на себи. Сишли смо из воза. Станицу сам видео лево испред себе, нисам имао времена да прочитам како се зове.

Десно, уз воз, близу локомотиве, стајала су постројена моја браћа. Испред њих стајао је ред наоружаних усташа са пушкама на готовс! Прикључили су ме браћи. Прилазећи, видео сам да смо сви похватани.

До локомотиве била су службена кола. Усташе су скинуле гвоздену полуку са врата и наредиле нам:

"Улазите један по један!"

Један од њих је ускочио пре нас и са пиштољем у руци, мотрио како се пењемо. Наредио нам је да седнемо на патос уза зид. Поседали смо. Руке смо морали да скрстимо на прсима. Нисмо смели да се мичемо. За нама је ушло још неколико усташа. Сви су стајали испред нас наслоњени леђима на супротан зид вагона. Сви су били добро наоружани. Усташа који је мене хапсио водио је главну реч. У будуће ћу га звати "Вођа", име му нисам чуо. Био је висок, дуга мршава лица. Он је наредио неком да воз крене.

Време је пролазило споро ... Вођа се шеткао испред нас засипајући нас погрдама. Ми смо седели немо, гледајући испред себе. Искоса сам погледао на браћу. Били су бледи и жалосни. Не знам како сам изгледао, али сам се осећао врло јадно. Псовке којима смо засипани, њихов подсмех и ударци, изазивали су у мени болно осећање увреде и стално ми се наметало питање: "Зашто?" Ја сам добро знао да ништа нисмо скривили. Требало је да ми буде још раније јасно све ово, али и ту се доказала наша наивност.

Вероватно се ово "зашто" видело на моме лицу јер је Вођа застао испред мене и упитао:

"Имаш ли ти нешто да питаш?"

Па имам, ако смем?

"Питај!" Одговорио је.

Ја бих желео да знам зашто нас хапсите? До јуче смо са Хрватима добро живели, ја не разумем све ово?

Он се нацерио на мене приносећи пиштољ мом лицу, ударио ме њиме у браду, тако да ми је глава треснула о зид вагона и клонула напред. Крвник је цев од пиштоља подкачио за мој нос и њиме ми подигао главу:

"ЗАТО ШТО СТЕ СРБИ!" — а ми знамо да ви ништа нисте криви! Јел ти сад јасно?"

Јасно ми је! — одговорио сам и ућутао.

Воз је ишао даље. Једнолични шум точкова као да је певао: "Брат је мио које вере био ... Брат је мио..." понављали су нашу српску изреку. И остала је само српска, нажалост, Хрвати је нису прихватили.

Покушао сам да се приберем и размислим шта нам се све спрема и шта да радимо? По свему судећи "црно нам се писало". Питао сам се како би било да скочим на Вођу и да му отнем пиштољ, рачунао сам да би и браћа одмах скочила. Нисмо могли да се гледамо ни да проговоримо, сваки наш покрет био је мотрен. Уз супротни зид вагона стајале су четири усташе, по један у сваком углу и двојица у средини. Вођа се шеткао пред нама. Разрађивао сам план у глави: да скочим на Вођу, отнем му пиштољ и бацим га на остале или се послужим њиме као штитом? Можда бих то и покушао да вагон није био дугачак и широк, тако да су остале усташе имале времена да пуцају пре него дођем на пола пута. Да су бар стајали ближе један другом, ипак бих покушао али они су вероватно већ имали искуство у спровођењу људи. Поставили су се врло тактички и били су опрезни те је ризик био сувише безнадежан. Тим пре, што је воз ишао под пуном паром, чак и да се нешто успело требало би у тој брзини искапати. А ко зна коме у руке? Оставио сам да чекам згоднију прилику. Инстинкт ми је говорио да ће је бити.

У том се чуо сигнал локомотиве пред улазак у неку станицу. Воз је стао. Наредили су нам да устанемо.

Станица је била са десне стране. Били смо очекивани. Пред службеним колима стајала је група усташа наоружаних до зуба. Направили су коридор, сви са пушкама и пиштољима на готовс. Усташе из вагона повукле су се ка левом излазу да нам затворе пут на ту страну. Вођа је изашао и наредио нам да силазимо.

Вођи у сусрет пришао је омален дебео усташа, поздрављајући га са:

"За дом!"

"Спремни!" Одговорио је вођа, "Честитам на добром лову!" "Па зар није добар?" Одговорио је Вођа показујући руком на нас.

Пролазећи кроз коридор, прочитао сам изнад надстрешнице на станици: "Грачац". Утерали су нас у чекаоницу и наредили нам да седнемо на под уза зид, прекрштених руку на прсима. Сели смо. Неколико усташа постројило се испред нас. Колико сам могао на брзину да видим, станица је била пуна усташа. Воз још није отишао, видео сам да доводе још једног ухапшеника. Увели су га у чекаоницу. Био је млад и уплашен до смрти.

"Што се плашиш? Видиш оне тамо, и они су Срби па се не боје да кажу. Признај нам да си Србин!"

Он је клекао на колена и склопио руке: "Ја нисам Србин, ја сам Хрват, католик, ево читаћу вам наше молитвице!" Јадник, почео је да чита неке молитве. Зној је лио из његовог чела и мешао се са сузама. Нисам знао да ли да га жалим или презирем? Ма колико да се трудио ипак је било очевидно да је Србин. Што сам дуже посматрао ту сцену све више ми је било јасно да усташе позитивно знају да је он Србин али са задовољством продужују његове муке.

Један од усташа га је треснуо песницом по глави:

"Ма признај животињо да си Србин и да хоћеш да бежиш!"

"Нисам, нисам!" Цвилео је младић, ја сам Сплићанац и пошао сам код тетке у Земун".

"Верујте ми, ја сам Хрват, католик, ево знам молитве ..."

"Ако признаш, ми ћемо те испитати и пустити као и ове тамо а ако не признаш, убићемо те!" Младић је упорно одрицао. На крају им је досадило. Одвукли су га негде. Ми смо остали седећи. Дебели усташа, који је до малочас испитивао "Сплићанца" изашао је за њим. Ускоро се вратио и пролазећи поред нас поздравио: "Ваљен Исус!"

Ми смо ћутали. Он је љутито изашао, напоље и поново се вратио у чекаоницу:"

"Помаже Бог!" Променио је, свој поздрав. Ми смо опет ћутали! Он се разјарио:

"А мајку вам српску ,зар ни на то нећете да одговорите ?". У том је ушао наш Вођа, застао пред нама и назвао:

"Помаже Бог!"

Остали су и даље ћутали, ја сам га погледао и нисам могао да не одговорим:

Ако га има, помоћи ће нам!

Ударио ме је песницом и нацерио се:

"Мислиш да ће вам помоћи?" Сви су се смејали, а један од њих почео је лицемерно да нас теши:

"Ама шта се бојите? Ми вас нећемо убити! Ви ћете бити испитани и назад спроведени у Врлику. Не дамо вам само да бежите у Србију. Ми никог не убијамо. Ми нисмо разбојници".

"Зашто сте покушали да бежите?" Упитао је други чинећи наивно лице, онда је додао:

"Све вам је једно, ако не признате нама, признаћете у главној команди".

Ноћ се већ спустила. Видео сам да се дошаптавају. Вођа нам је пришао, ухватио ме за ухо и подигао:

"Ти што много причаш пођи први!" — Показао је на врата суседне просторије.

"Ви остали, пођите за њим!"

Ушли смо у другу собу. Била је празна. Ви део сам само један прозор, био је затворен, затворени су били и спољни прозорски капци. За нама су ушли стражари. Наредили су нам да седнемо на патос и даље скрштених руку.

Пошто сам први ушао сео сам у десни угао, до мене с лева сео је мој брат Илија, остале нисам могао да видим погледом искоса; само знам да смо сви били ту.

Ускоро затим, извели су Душана назад у чекаоницу.

Неколико секунди, док су га вероватно претресали, ништа се није чуло. Затим су се чули узвици, погрде и ударци кундацима и најзад Душанови крици, који су се ускоро претворили у урлање. Дуго су га мучили — најзад је умукао ... Дошли су по следећег . . .

Избезумио сам се, слушајући урлике бола своје браће и пријатеља. Не знам колико је све то трајало и којим су редом извођени. На сваки ударац сам се трзао, а сваки крик је одзвањао у мом срцу. Дрхтао сам целим телом. Молио сам Бога да ме што пре изведу само да не слушам њихове муке.

Са сваким од нас излазио је по један стражар. Остали смо на крају Илија, ја и два стражара.

Неприметно, Илија ме је дотакао лактом и процедио тихо кроз зубе:

"Еј куку нама, изгубисмо наше животе!"

Један од чувара ипак је чуо, размакао нас је бајонетом и продерао се:

"Завежи! Мајку ли ти српску ..."

Илијине речи деловале су на мене као гром. Сви моји нерви, који су до тад били напети као тетиве, отпустили су се. Мада сам, већ и сам видео шта нас чека, кад сам то чуо, све ми се учинило још страшније.

Извели су Илију. Било ми је суђено да слушам и његове муке и урлање. Нисам више ни дрхтао, у мени је био све сломљено. Желео сам да то "страшно"

дође што пре, јер ми је ово ишчекивање било теже од свега. Чак ме је и страх напустио. Чекао сам скоро хладно да видим.

У соби смо тад били само мој стражар и ја.

"Колико је сати?" Упитао ме је он.

Смем ли да погледам?

"Смеш!"

Извадио сам сат из цепа, успомену од оца, погледао у њега било је тачно једанаест часова увече.

"Могу ли да видим тај сат?"

Можете, пружио сам га ја.

Он је испружио леву руку, док је у десној држао спремну пушку са бајонетом, уперену у моје груди.

"Леп је ово сат".

Сат је био од сребра и сав изгравиран, стари турски рад.

Задржите га, ја вам га поклањам.

Видео сам да ће га и тако узети и хтео сам да уштедим себи препирку у којој бих ја био жртва. Задовољно се осмехнуо и спустио га у цеп.

"Немој случајно да кажеш другим усташама да си ми га дао!"

Нећу, не брините!

Он се онда одмакао пар корака од мене и за дигавши рукаве од блузе "наивно" се похвалио:

"Види колико их имам — све сам их од Срба на поклон добио!"

На рукама су се виделе десетине сатова. Затим је леву руку завукао у цеп, вадећи и одатле гужву цепних сатова. Очевидно је јако уживао у сакупљању ових "успомена" и у својој духовитости.

Врата су се отворила, био је на мене ред ...

Ушао сам у чекаоницу. Десно од врата лежала су моја браћа у локви крви. На њиховим искрвављеним телима седеле су усташе и пиле ракију из великих чаша. Задах ракије и крви испуњавао је просторију. Скоро ми је позлило.

На средини чекаонице су ми скинули капут, бацили га у угао и претресли ми панталоне. Нисам ништа имао у џеповима. Гурнули су ме ка зиду. На зиду је било црном бојом написано велико латинско слово "Б". Око слова и по њему било је много крви. Лицем сам био на стопу од зида кад сам зачуо Вођин глас:

"Прочитај то слово!"

Заустио сам да изговорим "Б" за вратом ме је погодио ударац кундака, ударио сам носем у зид.

"Ниси га правилно изговорио!" Урлао је Вођа. "Читај поново!"

Чим бих заустио да изговорим "Б" добијао сам поново ударце. То се понављало више пута. Крв ми је липтала низ лице. Чучнуо сам, а они су ме вукли за косу да ме дигну, јер нисам хтео да стојим на ногама. Онда су ме двојица дигла за руке и повукла ме у средину собе. Опет сам био на ногама. Измислили су ново мучење. Један усташа ме је са кундаком ударао у леђа а други ме сачекивао на цев пушке и њом ме ударао у прса и стомак. Урлао сам! Вођа је командовао:

"Удри ... удри ... удри ...!"

Повијао сам се напред и назад. Вођа ми је стајао са леве стране и кад му се чинило да не патим довољно додавао је ударце пиштољем у слабине и бубреге. Падао сам, дизали су ме поново. Кад више висам могао да стојим Вођа је наредио другој двојници да ме држе за руке. Настављали су са ударцима. Отпустио сам се и нисам хтео више да стојим, тако да су она двојица са стране морала да држе сву моју тежину, док су ме друга двојица и даље тукла. Ваљда им је отежало да ме држе усташе су испустиле моје руке и ја сам пао лицем на под.

Неко ме је дигао за косу и исправио ме на колена.

"Дужи се стоко српска, мајку ли ти твоју ...! итд. итд." Ја сам висио о коси, потпуно сам се опустио. Неко ме је ударио кундаком за врат. Носем сам треснуо на под. Засули ме ударци кундака. Незнам колико су ме пута дизали и тукли, време је за мене стало. Престао сам и да јаучем. Мислим да нисам губио свест. Бол више нисам осећао, био сам сасвим отупео. Најзад су дигли руке од мене.

Вероватно зато што сам ућутао. Остао сам ту насред собе.

Колико сам лежао не могу да кажем. Дигли су ме и натерали да стојим. Свезали су ми руке на леђима. Преко рамена сам видео да дижу и остале и везују их. Тад сам сазнао да су још живи. Међу њима је био и Сплићанин.

Малог Јову, коме је тад било око шеснаест година, довели су с лева до мене. Осетио сам да су наше везе посебним конопцем саставили. Погледао сам искоса поред себе у Јову, стајао је главом клонулом на прса, лице му нисам видео. Док смо стајали сви повезани у реду, по двојица, крвници су излазили пред станицу, нешто су гледали и враћали се унутра.

Вођа нам је пришао и рекао:

"Добили сте што вам следује, сад вас водимо у главну команду. Немојте да се плашите и да нешто покушавате јер ћемо морати да вас убијемо!"

Сви смо ћутали.

Јово и ја били смо на челу, остали су стајали за нама.

Била је увелико ноћ. Испред станице горела су светла. Кроз врата сам угледао једну патролу италијанских фашиста. Помислио сам: надаћу дреку и викаћу у помоћ! Видео сам да су нас запазили и застали. Усташе које су биле напољу одмах су их окружиле. Изгледа да су их фашисти питали ко смо, јер сам чуо одговор:

"Четнико, комунисто, Србија!"

Један од фашиста је ушао у чекаоницу, пришао нам и дрекнуо:

"А, четнико комунисто Србија!"

Схватио сам да од њега нема помоћи, из очију му је избијала мржња. Гледали смо се право у очи. Изгледа да је у мојим, прочитао бес и разочарање. Треснуо ме је пиштољем у браду.

Неки усташа ме је тобоже узео у заштиту, стао испред мене и повео фашисту ка вратима нешто му рукама објашњавајући.

Ја сам очајавао, сахрањујућн у себи и последњу наду која ми је за тренутак заблистала кад сам угледао Италијане. Фашиста је изашао из чекаонице и нестало их је.

Усташа ми је пришао:

"Видиш, спасао сам ти главу, фашиста би те убио да није било мене!"

Гледао сам га љутито. У мом погледу није било захвалности.

Вођа је ушао у собу и командовао:

"Напред!"

Изашли смо пред станицу и кренули лево дуж колосека. Ноћ је била мрачна. Падала је ситна киша. Хладне кишне капи падале су ми на врело чело и изубијани врат.

Вођа је ишао пред нама на неколико корака. Видео сам двојицу усташа са стране, а наслућивао сам да их има десетина по бату њихових корака. Нисам смео да се окренем. После извесног пеша чења наишли смо на пружни прелаз, ту смо скренули удесно, прешли пругу и наставили даље.

Удаљавали смо се од станичних светиљки и улазили у све гушћи мрак. Осећао сам да газимо по неком пољу. Усташе са стране, боцкале су нас бајонетима:

"Пожурите, пожурите!"

Дуго смо тако ћутке газили и кад сам одједном схватио да нас не воде у команду већ негде на стрељање.

Та мисао ме је потресла као електрични удар!

Ја нећу да умрем! Помислио сам.

Туга је почела да ми обавија срце. Шта ће рећи мој отац, мајка? Па нико и неће знати шта се са нама догодило. Сваки наш корак води нас ближе смрти ... Зар је ово крај ? ... Било ми је жао да умрем. Требало би нешто предузети! Шта? Покушао сам да разлабавим везе на рукама, биле су чврсто стегнуте. Да се затрчим у мрак? ... Не вреди, сви смо повезани конопцем, морао бих да повучем и њих седмеро, овако у групи били би одлична мета за крвнике. Да нас бар нису скупа повезали, ја бих завикао: Бежимо!

Ишли смо даље. Са сваким кораком умирала је у мени нада на спасење. Ипак, нисам хтео да се предам. Погледао сам испод ока усташу крај себе, да га саплетем и одмах ударим ногом у лице — али остали? Избошће ме бајонетима! Не вреди ... О, Боже, шта да радим ? Не, нећемо умрети. Ја хоћу да верујем да ћемо се спасти.

Мали Јово је посрнуо и конопци ме повукоше у страну. Једва сам се задржао да не паднем. Усташа са Јовине стране подигао је Јову са земље. Лупио га је нечим по глави:

"Држи се на ноге или ћу те сад избости!" Промрсио је кроз зубе.

"Крените, шта чекате?" Ми смо кренули ...

Јово се тетурео и чуо сам да плаче. Његов бол ми је био неподношљив. Желео сам да могу да му кажем бар једну утешну реч, али чиме би га могао утешити сад на путу у смрт?

... Мајко ... мајко моја ... Цвилео је дечак тихо јецајући и вукао се напред.

Застали смо негде у пољу. Сад ће да нас стрељају — помислио сам. Вођа је отишао негде у мрак, задржао се извесно време а онда се вратио назад и наставили смо пут. Сигурно је испитивао пут пред нама или је нешто тражио? Хоће ли се све ово једном свршити?

Пред собом сам, према небу назирао врхове неке планине. Ми смо изгледа ишли ка њеном подножју. Нешто касније, ушли смо вероватно под брдо јер више према небу нисам видео ништа. Приметио сам неке грмове наоколо. Сад смо газили кроз ретко грмље.

Вођа који је и даље ишао пред нама, вратио се и зауставио нас. Узео је двојицу усташа са собом и нестао у мраку. Опет ми је пролетело кроз главу: "Сад ће нас стрељати!" Решио сам: чим се отвори плотун, бацићу се на земљу. Ускоро се Вођа са усташама вратио. Извадио је нож и пришао ми ... Стресао сам се ... Зар ножем?

... Одсекао је конопац који је везивао нас двојицу, Јову и мене за остале а онда наредио оној двојици:

"Водите их!"

Тек што смо се одмакли корак два, осетио сам иза леђа неко комешање међу везаном браћом. Осврнуо сам се и угледао чудо! Пред Вођом стоји Сплићанин, ког смо сматрали издајником српства и православлја, усправан као горостас; са мушком одлучношћу и муњама у очима, сав се унео у лице Вође. Иза њега су повезана браћа коју је изненада повукао за собом према Вођи. Сплићанин и Вођа гледали су се неколико тренутака без речи, а онда Сплићанин стаде да говори, брзо, громким гласом који је одјекивао и понављао се по велебитским увалама.

"Нисам ја ни Хрват ни католик, нити сам кукавица, — крвници и изроди људски! Србин сам и православац и такав ћу умрети кад се мрети мора. Живот је дар Божији за свакога и није грех кад се употреби лукавство да се он спаси. Србин је Христов човек и његово је царство небеско! А ви, зверови у људској кожи, бићете кажњени од Бога и на оном свету и на овом, јер ће вас прогонити гробови Срба које убијате. За вас ће пакао почети на земљи. Побиће вас ваш сопствени народ".

Затим се обрати браћи, за коју је био везан конопцем и судбином, и рече:

"Браћо, ми смо жртве вере у братство са овим зверовима! Умрећемо, али ће из наше крви нићи одбрана српског народа! То ће бити знак за осталу браћу нашу да се дижу на оружје и бране животе своје и својих породица, у овој држави злочина и злочинаца. Опростимо се братски са узвиком "Живео Краљ" и песмом "Ускликнимо с љубављу Светитељу Сави", песмом српском ко ја нас је увек бранила и хранила".

Усташко робље, везано с овим младићем, гледало га је као да је зачарано и, после његова говора, узвикну "Живео Краљ!" — несигурним и слабим гласом, и настави да пева "Ускликнимо", испрекидано и једва чујним гласом који се све више појачавао.

Усташе су у први мах биле запрепаштене, као громом погођене. Кратко време су стајали као скамењени. Но, неки од њих освестише се убрзо и стадоше да ударају кундацима Сплићанина, и остале, где су стигли. Сплићанин се повијао и, премда крвљу обливен, настављао је свој говор и песму, испрекидано, али увек снажним гласом. Повијао се, али није падао, иако су оста ла браћа, тако рећи, висила о њему гледајући у њега као у неку божанску визију. И у таквом положају, крвави и израђављени, певали су српску песму, иако су им речи једва излазиле из уста. Певали су да покажу усташким злочинцима и њиховим помагачима да Србин није покорен ни на ивици гроба.

И ја сам певао пуним гласом. Јово и ја, не кимчудом, били смо поштеђени удараца. Но страх пред смрћу није ишчезао из моје душе, иако сам се осећао тога часа мало умирен. Ни Јово није више плакао. Јецање је заменио песмом која га је опчинила.

Вођа је стајао на месту као скамењен, али некако искривљен. Искривио се од беса који га је, рекао бих, паралисао. С муком се савлађивао; управо, чинило ми се, као да се с нечим рвао. Одједном, сав изобличен, затрча се мени и стаде ме ударати ногама и песницама и, још тукући ме, дрекне нељудским гласом оној двојици усташа своју ранију наредбу:

"Водите их!"

Јову и мене, повели су кроз грмље напред. Чуо сам непознат шум, а онда после неколико корака чуо сам пад воде који се губио негде у дубини ... Схватио сам њихову сатанску замисао: Одосмо "живи у јаму!"

Заурлао сам:

Нећу у јаму! Не дам се жив у јаму! И почео сам да се отимам. Гурали су нас до изнад јаме ... Јово се вукао и заплитао о камење које је око отвора било разасуто. Чим смо дошли над отвор, они су нас с леђа гурнули доле! Ја сам посрнуо и у истом моменту ногама сам се одупро о једну стену и бацио се назад

на њих! Јово је летео за мном, ношен мојом тежином и конопцем који нас је везивао! Двојица усташа су ме гурала, ја сам се одупирао свом снагом, упирући ногама у стену која се налазила над провалијом. Мада су била двојица, мој страх и жеља за животом дали су ми надљудску снагу, нису успевали да ме помакну с места. Јадни Јово висио је скоро над провалијом и није одлетео само захваљујући мом опирању.

Вођа је дрекнуо:

"Мајку вам слабићку зар вас двојица нисте у стању да га везаног баците доле? Удрите га кундаком у главу!"

Један крвник се мало одмакао да би могао да удара, док ме је други гурао и даље свом снагом у јаму! Осетио сам страховит ударац у главу а онда други, трећи ... Бол нисам осећао али сам знао да ће ми расмрскати главу и да немам више куд, отпустио сам се ... и полетео главачке у понор ...

... Падао сам само један део секунде и одједном ударио главом у стену ... преврнуо сам се у ваздуху и ноге ми се заглавише до колена међу стење ... У истом тренутку занесе ме тежина малог Јове. Наше повезане руке затегоше конопцац на ивици оштре стене, и ја, у самртном рвању да се исправим, осетих одједном да ме тежина Јовиног тела више не вуче у провалију. Руке су му исклизнуле из завезаног конопца, а из дубине јаме одјекнуо страховито његов самртни крик. Ја сам се заглавио лицем окренутим ка јами. Одмах сам се леђима приљубио уз стену, да не паднем и да ме убице не виде. Зауставио сам дах...

Одједном, видех како светло електричне лампе шетало унутрашњим стенама јаме. Испитивали су да ли се ко зауставио на унутрашњим избочинама или пукотинама јаме. Очима сам пратио светли трак који је играо по зидовима јаме ... Прибио сам се још више уза стену и чекао. Јалова нада још је треперила у мени. Хоће ли ме наћи?

Трак се приближавао и удаљавао и одједном, засенио ми очи! Отворио сам их широм, гледајући право у извор светла.

Гледајте ме сотоне! Сад сам вам добра мета. Али ја вас се не бојим!

И тада, заиста, нисам осећао страх, само су муње мржње севале из мојих очију.

"Ено га, жив је!"

"Узми пушку и уби га, ја ћу да ти светлим низ цев да га боље видиш. Гађај у главу, право у чело!"— чуо сам глас Вође.

Ја сам чекао мирно, видео сам према светлу врх цеви — чекао сам — метак...!

Одјекнуо је пуцањ, ја сам се стресао и клонуо главом у десно, учинивши се мртвим. Пар секунди касније, осетио сам топлоту низ леђа ... Ранише ме мајку им њихову! Нисам се мицао.

"Мртав је!"

"СТИГАО ЈЕ КОД СВЕТОГ САВЕ!" "Ха, ха, ха ..."

"Добро, добро, сутра да дође један од вас и да га са нечим гурне доле, овде неко може да га види!"

Светлости је нестало, чуо сам кораке који се удаљују ...

Није прошло дуго времена чуо сам пуцањ. Ускоро затим нека тамна маса сурвала се изнад мене у провалију. Срце ми се стегло од бола, знао сам, то су моја браћа. Онесвестио сам се ...

Кад сам дошао себи и схватио где сам, било је пред свитање ...

Ништа се није чуло, био сам сам — само је вода падала негде у дубину. Изнад свега мучила ме је страшна жеђ. Одједном су ми у ушима одјекнуле речи Вође:

"Добро, добро, сутра да дође један од вас и да га са нечим гурне доле ..." То ме је сасвим растрезнило. Морао сам да се журим ако још могу да се спасем. Ране на глави, врату и плећима су ме пекле. Усташа ми је метком расекао кожу на темену а метак је затим сигурно ударио у стену, распрснуо се и израђавио ми врат и рамена.

Руке су ми биле још увек везане. Покушавао сам да се одрешим — нисам успевао . . . Зар сам после свега остао жив и сад ,не могу да им побегнем ?

Решио сам да пробам да сломим леву руку и да је онда некако ишчупам из конопаца. Завукао сам је међу стење и притиснуо свом својом тежином ,али није ми успевало. Израђавио сам је сву и болела ме је.

За собом сам једним делом леђа осећао празнину, одатле је вукла промаја. Погледао сам иза себе, колико сам могао и видео улаз у неку шпиљу. Покушао сам да пређем из мог упоришта у њу али је то било неизводљиво са везаним рукама, сем тога, лако сам могао да се омакнем у понор. Оставио сам да то покушам као последњи излаз.

У том је свануло ...

Изнад себе сам зачуо цвилење и погледао у правцу одакле се чуло. Видео сам једно псето. Гледало ме је, махало репом и скичало. Било ми је јасно да неко долази јами!

Шта да радим, грозничаво сам размишљао?

За прелазак у шпиљу треба времена, боље је да скочим у јаму. Скочићу на ноге, па шта ми Бог да! Можда ћу пасти у воду, боље је да се и сам убијем, него да ме они поново мрцваре!

Пошто се нико није појављивао, наставио сам са покушајима да се одвежем. Случајно сам тад, са два прста леве руке, успео да дохватим један крај конопца. Повлачио сам га мало по мало. Десном руком сам мрдао да га разлабавим и осетио сам да попушта. Потегаво сам боље и одједном, конопци ми склизнуше са руку и падоше у стење крај мојих пета. Одмах сам почео да се верем уз стену. Била је избраздана и усечена и није ми било тешко да се извучем.

Чим сам изашао из јаме, чуећи сам разгледао околину. На пар стотина метара, у пољу, видео сам једног усташу, наоружаног карабином. Ишао је ка јами. Пред њим је трчао онај исти пас.

Нисам смео да се исправим, јер би ме сигурно приметио. Пужући на коленима пожурио сам у лево и увукао се у драгу — којом отичу пролећне и јесење воде са планине у јаму.

Пузио сам журно узбрдо не окрећући се више. Решио сам да тако бежим док не чујем пуцањ за собом. У том случају скочио бих и бежао трком.

Ништа се није чуло.

После дугог пузања осврнуо сам се доле. Нисам никог видео. Како је дуж драге расло само ситно грмље, лако ме је било запазити. Нисам смео зато да се ту дуго одмарам, нити исправим. Продужио сам даље да пужем ка врху. У близини врха, најзад сам се исправио. Наоколо није било живе душе. Изашао сам на врх и сео.

Тад сам тек запазио да су ми панталоне поцепане на коленима, колена су била одрана, није било ни коже ни крви — видела се само гола, бела кост. Дланови су ми горели, били су раскрвављени. Нисам осећао никакве болове, само ужасну жеђ.

Морао сам даље ... Бојао сам се да ћу се охладити ако се одмарам дуже и да ће почети болови од рана и удараца.

Рана на глави изгледа да се скорела. Крв више није текла. Рамена и врат били су ми укочени. На себи сам још имао белу кошуљу, била је сва обливена крвљу. Грло ми је било суво, дисао сам брзо, морао сам да се издувам.

Осматрао сам околину. Десно у једној ували, видео сам стадо говеда и учинило ми се да се неко тамо креће. Ко? Кренуо сам полулево. Пролазио сам погурен кроз грмове, испитујући погледом код сваког корака околину.

Одједном сам, на двадесетак метара пред собом, угледао човека! Лежао је у хладовини. Био је наоружан карабином. Сакрио сам се иза једног грма и посматрао га. Изгледало је као да спава. Одело му је било пола војничко, пола цивилно. Пушка је лежала на земљи поред њега, док му је ремен од пушке био обавијен око руке. Био је гологлав.

Помислио сам да му се пришуњам јер ми је окренут леђима и да му отнем пушку. Али ако се случајно окрене док му прилазим? Или ако наиђе још неко? Ко зна да ли је сам? Био сам исувише слаб и исцрпљен за такав подвиг, одустао сам и обишао га идући опет у лево.

Судећи по сунцу још није било подне. На видику ми се указало једно село. Према мени, право, налазила се висока шумовита планина. То је био Велебит. Ишао сам гребеном даље и под собом угледао бунар и око њега говеда. Решио сам да ризикујем да бих се напио воде. Спустио сам се ка бунару, опрезно се осврћући. Стока се одмакла кад сам ја пришао. Бунар је био плитак, видела се вода. Ту сам нашао кофу, узео сам је да захватим воде. Два степеника водила су до ње. Сишао сам и нагао се да је захватим. На све муке још и то, — оклизнуо сам се и полетео доле! Срећом сам се у паду дохватио ограде и једва се задржао. Ноге су ми до колена већ биле у води. Не испуштајући кофу некако сам се искобелјао из бунара, захватио воде и жељно се напио. Прва мисао, чим сам утолио жеђ, била ми је — бежати даље. Осврнуо сам се према селу, видео сам неку децу која су ишла ка мени. Пошто нисам знао чије је село, одлучио сам да идем ка шумовитом Велебиту.

Користећи грмове као заклон ушао сам у његово подножје. Сео сам. Чинило ми се да сам сам. Сунце је било високо на небу. Врућина је била неподношљива. Усијани зраци забадали су се у моје ране, осећао сам све већи бол у глави. Муве су у ројевима салетале на мене привучене крвљу. Морао сам да заштитим главу. Једино што сам за то могао да употребим била је моја кошуља. Раскопчао сам је и покушао да је свучем али чим сам пробао да дигнем руке осетио сам тако оштар бол у раменима да ми се свест замутила.

Није вредело присиљавати се, јер шта ће бити ако се онесвестим? Осврнуо сам се беспомоћно, на неколико корака од мене расло је неко жбуње. За грану сам закачио рупицу од рукава и окренуо се пажљиво свлачећи рукав са рамена. Чим сам га скинуо са једне руке било је лако скинути га са друге. Кошуља је била исечена парчићима од метка. Отцепио сам један рукав и растворио му једну страну. Тако сам дошао до "завоја". Стискајући зубе полако сам дизао руке и ставио "завој" на главу. Због подизања руку и додира платном, ране су поново прокрвавиле. Та је крв слепила мој завој срећом, јер је био исувише мали да би се могао завезати. Остатак кошуље поново сам обукао.

Жеђ ме је поново морила. Погледао сам на сунце, подне је већ прошло. Наставио сам узбрдо. Испео сам се на неки врх. Био је каменит и го.

Сео сам на једну плочу и гледао око себе. Лево у даљини видео сам Грачац и Грачачко Поље. Десно, видео сам Обровац и равнине према мору. Испред мене у дубини белио се пут. Претпоставио сам да је то државни друм Грачац Обровац. Он ми је помогао да се оријентишем. С оне стране пута настављали су се висови Велебита.

Ићи ћу даље Велебитом јер је пуст и зато најсигурнији, мислио сам у себи. Тамо негде треба да су и српска села. Пошао сам гребеном низ брдо ка друму. Пробијао сам се кроз шуму. Ниске гране су ми гребале рамена и главу. Болони су били све јачи. Газио сам даље с муком.

Изгубио сам правац. Поново сам морао да се пењем на неки мањи врх, да бих видео где сам и да се одморим. Морила ме је несносна жеђ. Питао сам се колико ћу овако моћи да издржим? Погледао сам на сунце. Које ли је доба? Желео сам да се у току дана извучем из шуме. Није ми се у њој остајало преко ноћи. Једини спас ми је био да наиђем на неко српско село. Седео сам на стени с тешком муком решавајући да кренем даље...

Ваздух је запарао необичан звиждук из моје непосредне близине. Погледао сам низ стену у том правцу. Кроз камењар провлачила се огромна змијурина. Посматрао сам је. До тад никад нисам видео већу. Била је шарена и имала сребрнаст обруч око врата. Бљештала је. Пиштећи и даље изгубила се у камењару. И поред све моје муке насмејао сам се. Видео сам да не патим од жеђи само ја. Сетио сам се како су наши стари претсказивали: змија је добар знак! Ово је унело мало свежине у моје расположење. Кренуо сам на ниже, јер сам одозго видео где је друм. Спустио сам се близу друма. На том месту друм је пресецао повећи брег на половину. Испео сам се над друм и осматрао дуж њега у оба правца, био је пуст. Журно сам сишао доле и претрчао на другу страну. Дохватио сам се другог дела Велебита. Опет сам се пео. Сунце се ближило заходу. Овај успон био је непошумљен.

Избио сам на неку висораван. Пред собом сам угледао неке локве. Око локава стајала је стока и крај ње два човека. Један од њих имао је пушку о рамену. Нисам имао времена да се вратим јер у тренутку кад сам ја угледао њих, угледали су и они мене а били су у непосредној близини. За бежање није било времена, имали су пушку, смрт би била готово сигурна. Осврнуо сам се — нигде

заклона. Значи морало се напред! Они су стајали и посматрали ме. Корачајући према њима, брзо сам размишљао: уколико видим да су непријатељски расположени и почну да се распитују зашто сам у таквом стању — лагаћу их.

Кад сам био скоро пред њима, протрнуо сам: а како да им назовем Бога? "Хваљен Исус" или "Помаже Бог"? Преплавио ме је страх и излетело ми је:

Помаже Бог!

"Бог ти помогао!" Одговорили су они. Лакнуло ми је, видео сам да су Срби. "Ко си ти?" Србин!

"Одакле си?" Од Врлике!

"Шта ти је, што си крвав?"

Бежим из јаме, усташе су мене и моју браћу скинули из воза, тукли су нас, а прошле ноћи су нас живе побацали у јаму! Ја сам у паду упао међу стење и застао. Пуцали су у мене и ранили ме. Мислили су да сам мртав и отишли су. Јутрос сам се извукао и ево цео дан бежим — тражим српско село.

Старијем човеку су потекле сузе низ лице. Пришао ми је, ухватио ме за руку и почео да ме теши.

"Не бој се сине, ми смо Срби! Ово је мој син и ми смо овде избегли од усташа".

Укратко сам му испричао шта се све десило са нама и куда сам све бежао.

"Познајеш ли овај крај?" Питао ме је даље. Не, не познајем, одговорио сам. Повео ме је на један брежуљак и показао у правцу великог поља:

"Тамо где се види да вода понире, оно ти је "Тучић Јама". Запамти "Тучић Јама". Био си бачен у "ТУЧИЋ ЈАМУ!" Оно пошумљено брдо које почиње одмах изнад јаме, зове се "Растовача". Село које си цео дан обилазио, српско је село. У њему нема одраслог мушкарца! Све, до последњег, усташе су бациле у Тучић Јаму!"

Вратили смо се назад, одвели су ме до своје колибе. Тамо су, колико се сећам, била још нека деца и жене. Плакале су, гледајући ме, док им је старији причао шта се све са мном збило.

Ту сам се мало одморио. Давали су ми млека али нисам могао да пијем. Жеђ ме је већ била прошла. Домаћин се разговарао са породицом, шта да раде са мном?

"Можеш ли да идеш даље?"

Могу! Одговорио сам.

"Слушај сине, ми смо близу пута. Било би опасно да останеш овде. Ти си израњављен! Него, даћу ти ја мог сина да те донекле изведе и упути у правцу наших колиба на Велебиту. Тамо су све наши Срби, Хрвата нема. Они ће те прихватити. Кажи им да те шаље Тривун Драгичевић!"

Спустио се сумрак.

Његов син и ја, кренули смо уз Велебит. На домаку колиба, младић се братски поздравио са мном, показавши ми претходно пут. Онда се вратио назад а ја сам наставио даље.

Стигао сам у колибе, кад се већ сасвим смркло. Међу колибама је било пуно народа. Назвао сам им Бога! Гледали су ме збуњено? Нико ме није ништа питао — морао сам да сам почнем:

Ја сам Србин, шаље ме вама Тривун Драгичевић, јутрос сам побегао из Тучић Јаме у коју су ме прошле ноћи бациле усташе!

Тек кад су ово чули сви су скочили и опколили ме. Жене су почеле да плачу — сваки је желео да ме нешто пита и да ми помогне.

Причао сам им о свему.

Један старији човек, почео је да се љути на народ који је наваљивао на мене.

"Ама пустите младића да се одмори, он је већ доста претрпео — за приче има времена!"

Узео ме је за руку и увео у своју кућу. За нама се нагурало пуно света. Стари је наредио жени да ми скува млека. Скувала је али га нисам могао пити. Питали су ме јесам ли нешто јео? Рекао сам им да нисам али да и не могу ништа да окусим. Староме је било жао и плашио ме је да ћу умрети од исцрпљености ако не једем. Ипак нисам могао.

Неко је предложио да ме превију. Хтели су да ми видају ране неким травама, ја сам им се препустио. Скинули су мој "завој", опет сам крварио. Један човек је отишао са свећом да нађе траве. Донели су чисто платно, припремили траву, код нас познату под именом "рањеник" и привили ми је на главу и рамена. Легао сам у кревет и заспао.

Разбудили су ме страшни болови! Почео сам да јаучем. Старац је седео са још неколицином крај моје постеље.

"Шта је сине?" Забринуто је питао старац.

Скидајте за Бога, ово људи, не могу да трпим.

Скоро сам се избезумио од болова. Они су се уплашили да не умрем и брзо су маказама исекли завој и скинули ми облогу. Превили су ме поново само чистим платном. Клонуо сам назад и заспао.

У јутро сам се дигао. Они су сви још били будни. Изгледа да нико од њих није спавао целе ноћи. Окупили су се око мене.

"Како си, сине?"

Добро сам.

"Изгледаш врло лоше и јако си блед!" Рекао је старац.

Нудили су ме да доручкујем. Нисам могао да замислим храну а камоли да је узмем у уста. Домаћин је забринуто гледао у мене. "Сине, мислим да би за тебе било најбоље да идеш даље. Овде нема ни лекара ни лекова, видиш и сам да ти не умемо помоћи. Бојим се да се не разболиш још више. Зато сиђи доле у Жегар. Доле су све српска села, куд год будеш ишао не бој се ништа. Пређи реку Зрмању, са оне је стране италијанска зона. Италијани не убијају — а тамо ћеш моћи да се лечиш!" Увидео сам да је у праву.

Дали су ми једног дечака да ме донекле испрати.

Захвалио сам им на свему и са малим кренуо. Испратио ме је један део пута и показао ми у ком правцу да идем.

Наставио сам сам. Ишао сам низбрдо кроз неке шипраге. Десно сам видео неко сеоце и пошао сам ка њему да се тамо распитам за пут. Наишао сам на неке изворе на којима су лежале воденице. Прешао сам воду и сишао у село.

Пошто ми је глава била завијена а кошуља сва крвава, одмах сам свима пао у очи. Око мене се искупила маса света. Морао сам да им причам ко сам и шта ми се све десило! Сви су били јако потресени, слушајући моје доживљаје. Неко ме је увео у кућу и понудио млеком, нисам могао да пијем.

Саветовали су ми да се добро чувам кад прелазим Зрмању да ме хрватске страже не виде.

Кренуо сам. У ходу сам размишљао о својој намери да пређем у италијанску зону? Ако ме тамо чека затаор? Да ме Италијани не ухвате и врате Хрватима? Могу ли много да очекујем од окупатора, кад су ме дојучерашња "браћа" овако удесила? Зар није боље да се вратим горе у Велебит и тамо чекам своју судбину?

Бол у глави ме је натерао да одлучим — прећи ћу на италијанску страну, па шта ми Бог да! Овако ћу сигурно умрети ако се не лечим, а ако пређем и дођем до лекара, можда ћу се ипак извући!

У Жегару сам затекао само жене и децу. Сви мушкарци из Жегара сакрили су се у Велебиту или пребегли у италијанску зону да се спасу од усташа. Жене су се искупиле око мене и засуле ме питањима. Укратко сам задовољио њихову радозналост и распитивао се где је италијанска зона? Док су ми све у глас објашњавале куда да пређем, долетела је једна жена вичући:

"Ево усташа!"

Све се распрштало у секунди, остао сам сам наред сокака!

Жена са којом сам дотле говорио, улетела је у капију. Ја сам утрчао за њом.

"Где ћеш за Бога брате?"

Морам негде да се склоним са пута!

"Ако те овде нађу усташе поклаће и мене и децу ми!"

Ја сам је тешио да нећу у кућу, већ ћу се ту негде у дворишту сакрити, док они прођу. У том се зачуо плач детета — утрчала је у кућу.

Затворио сам капију, погледао по дворишту и видео неки свињац. Чучнуо сам крај улаза, а намером да се увучем у њега ако видим да се капија отвара.

Прошло је тако пола сата. Ништа се није чуло. Жена је изашла из куће, изашао сам и ја из свог заклона.

"Још си ту?" Питала је она.

Ту сам, изгледа да их нема!

"Чекај ти ту, идем да видим?" Изашла је на капију.

На улици није било никога. Вратила се и на брзину ми објаснила куда да идем до Зрмање.

"Тамо ти је мост и на оној страни Кашто у Жегару који држе Италијани!"

Поздравио сам је и отишао. Опрезно сам ишао кроз село у страху да не налетим на усташе.

Стигао сам близу моста, прилазећи му са севера.

Уз мост и реку стајала је воденица. Привукао сам се њеном зиду и полако је заобишао да погледам шта је на мосту?

Угледао сам стражарнице и стражаре пред њима.

Са моје стране био је усташа а са друге Италијан. Обе стражаре биле су на левој страни моста.

Вратио сам се и обишао воденицу са друге стране и погледао у воду. Наднео сам се да видим мост, видео сам оба стражара. Вратио сам се на старо место.

Огледао сам околу да не наиђу усташе. Нико се није видео. Погледао сам иза угла зграде да видим шта сад усташа ради? Он је стајао на истом месту, држећи

пушку о рамену и гледао на италијанску страну. Пред италијанском стражаром, недалеко од стражара, два Италијана су шутирала нешто. Оба стражара су гледала њихову игру. Повукао сам се за зид и грозничаво размишљао, шта ћу сад?

Одбацио сам помисао да газим Зрмању. Прво, нисам знао њену дубину а друго, са оне стране реке требало је да се успењем уз мали насип. Ту бих био добра мета за усташу, који би ме морао видети. Остао је једино мост. Да га претрчим средином, употребивши сву снагу тако, да стигнем до Италијана и да се ухватим око њега, пре него што усташа успе да скине пушку и да пуца. Очекивао сам да ће ме Италијани прихватити.

Нисам се дуга решавао. Могућност да наиђу усташе из Жегара, смена страже или нешто слично, била је велика. Најзад, било је згодно, што је пажња усташе била окупирана игром Италијана и њиховим смехом.

Да, бежаћу баш средином, јер су онда Италијани у истој линији са мном и усташа неће смети да пуца.

Полетео сам и заурлао:

Спасавај! — У помоћ!

У том тренутку сви су изненађено погледали у мене! За собом сам чуо: "Стој! Стој пуцаћу!"

Италијански стражар је учинио корак ка мени, ја сам пао на њега и грчевито га стегао. Она двојица Италијана су ми притрчали — прихвати ли су ме без двоумљења!

Усташа је потрчао за мном, прешао белу линију која је делила мост, и вероватно показивала границу зона. Италијански стражар је уперио на њега пушку и љутито му нешто довикнуо! Усташа се вратио својој стражарници псујући:

"Вратићете ви њега, мајку вам вашу!"

Италијани су ме тапкали по рамену, говорећи ми нешто. Вероватно сам изгледао јако уплашен. Миловали су ме по лицу и даље нешто говорили. Она

двојица су ме повела низ варошицу до једне зграде. Ушли смо у њу. Била је то њихова команда страже. Увели су ме у једну собу. Дали су ми да седнем. Мало касније позвали су ме у канцеларију. Тамо је био један италијански официр и неки цивил. Цивил ми се обратио:

"Шта је са вама, младићу?"

Видевши да Италијани хоће да ме заштите, осећао сам се сигурнијим.

Ја ћу да вам одговорим само ако сте Србин. Ако сте Хрват — нећу!

Официр нам је пришао, радознано очекујући превод мојих речи од цивила. Кад му их је овај превео, официр је показао прстом на тумача:

"Сербо, Сербо ...!"

Тек тада сам поверовао, ма да ми је тумач и сам одмах рекао да је Србин. Испричао сам им све ...

Згрозили су се! Официр ми је тада саветовао: "Ми имамо овде само ову стражарску станицу. Немамо лекара који вам је неопходно потребан. Најбоље је да одете одмах у Обровац или Кистање. Ја вам препоручујем Кистање. Тамо ћете имати лекарску негу а има тамо и много ваших избеглица из Н.Д.Х. међу којима ћете свакако наћи и неког свог".

Ја сам прихватио овај савет. Питао сам само, како да се пребацим до Кистања, јер су моје снаге на измаку? Официр ми је рекао да сачекам и изашао је напоље. Кад се вратио рекао ми је:

"Баш сад иду једна наша кола за Обровац и могу да вас повезу до раскрснице друмова Обровац Кистање. Жао ми је, али одатле морате пешице ако не наиђу нека друга кола. Ви на раскрсници причекајте једно време и ако кола која наиђу у вашем правцу буду италијанска, слободно их зауставите, сигурно ће вас повести!" А тумач ми је рекао:

"Младићу, ако вас од раскрснице не прихвате нека друга кола и морате одатле да идете пешице до Кистања, будите пажљиви, јер се догађа да усташе прегазе Зрмању и прелазе овамо у италијанску зону! Хватају Србе ако су

усамљени и одвлаче их на своју страну. Италијани неће са њима много да се препиру и жмуре на то. Зато добро отворите очи!"

Захвалио сам им се топло на свему. Руковали смо се.

На расстанку, официр ми је подвукао да морам да се јавим италијанској команди чим стигнем у Кистање.

Један војник ме је одвео до камиона. Ускоро смо кренули.

На раскрсници, кола су стала, сишао сам, показали су ми руком правац куда да наставим.

Сео сам крај друма да се одморим, надајући се да ће можда наићи још која кола.

Легао сам у траву крај пута и упро поглед ка врховима Велебита. У подножју оних обронака тамо ... у дубинама Тучић Јаме ... остала су моја браћа. Срце ми се стегло од бола и тад сам први пут заплакао ...

Још јуче сви су били живи ... Ја сад седим овде и слушавам зрикавце, осећам мирис траве и дах ветра, жив сам а њихова измрцварена тела прогутали су непознати понори ... Болело ме је што сам остао жив.

Не, нема заборави више ... У дубини јаме, леже моја браћа ... Свака ме мисао над тај понор враћа ... Не, нема, нема заборави више ...

Кола нису наилазила. Морало се кренути пешице. За чудо, и поред свега што сам доживео, нисам смалаксао. Крв је још увек кључала у мени. Пролазио сам пустим прашњавим друмом, наоколо није било кућа. Сунце је несносно пекло. Ројеви мува насртали су на усирену крв на мојој глави. Нисам могао да се одбраним, пецале су и упијале се. Бојао сам се да ми не инфицирају ране. Пожурио сам али морао сам ипак често да застајем и да се одморим. Снаге су ми биле на измаку, гонило ме је напред узбуђење и страх. Освртао сам се према реци Зрмањи.

На домаку једног села, издалека, видео сам четири пет младића који су се шетали друмом. Пожурио сам да их стигнем. Ускоро су ме приметили и застали чекајући да им приђем. Прилазио сам им смешећи се, јер нисам волео да будем

сам, а хтео сам да их замолим да прескоче зид око шумарка, који је био с леве стране пута и да ми открише једну грану да се њоме браним од мува. Гледали су ме неверљиво и са чуђењем.

Помаже Бог! Назвао сам ја.

"Бог ти помого!" — Промрмљаше неки.

"Ко си ти?"

Србин, побегао сам од усташа!

"Море лажеш ти, ти си Хрват — усташа, сигурно си побегао са Велебита. Тражио си горе Србе да их кољеш па су те они удесили!"

Опколили су ме, мржња им је избијала из очију. Видео сам да имају каме. Нисам се уплашио, него сам се и даље смешио на њих.

Ама браћо, боље ми одкршите грану оданде из оградe, него што ме сумњичите. Ја сам већ доста претрпео од усташа, обрадовао сам се што вас сретох а ви сад овако!

"Лажеш!" Мало несигурније наставили су они.

"Ти говориш неком јекавштином, као Хрват!"

"Нећеш ти нас преварити!"

"Одакле си?"

Ја сам од Врлике.

"Где је то?"

Између Книна и Сиња.

"А, да, из Сиња, то је хрватско место!" Опет су претили погледима. "Како се зовеш?"

Никола Костур. Ама браћо, ја сам уморан, журим се. Ја сам Србин, славим Св. Јована! Па не бих ваљда био толико луд да дођем овамо код вас, кад је са

оне стране Зрмање хрватска зона. Доле ниже на мосту усташки стражар, где сам једва главу пронео и пребегао Италијанима.

Погледали су се између себе, један од њих рече:

"Стварно је тако, уосталом идемо са њим у село да видимо, можда неко познаје ту његову Врлику!"

Он прескочи зид и одломи ми једну грану. Пошли смо ка селу, они су за сваки случај ишли око мене.

Друм је завио у десно. Одмах иза завијутка била је сеоска гостионица или како се код нас звала "Оштарија". Пред њом је било пуно света. Младићи, моји спроводници су прилазећи довикнули људима:

"Ево једног нашег Србина, како каже, бежи од усташа!"

У тренутку сам био опкољен народом. Сви су били узбуђени и говорили у глас. Питања су пљуштала као киша! Нисам могао да одговорим свима, ућутао сам. Жагор се стишао — онда сам им објаснио одакле сам.

Један из групе ме је упитао:

"Познајеш ли Милана Маријана из села Цетине?"

Познајем, он ми је даљни рођак, он живи у Београду. Поменуо сам им и многа имена људи који су са Маријаном радили у Београду. То их је коначно уверило ко сам. Одмах сам видео промену на њима. Људи су били срдачнији, младићи су се извињавали, жене су плакале. Свако је хтео да ми помогне и учини нешто за мене. Увели су ме у гостионицу. Нудили су ме да једем — одбио сам, јер нисам могао ни пити ни јести.

Сад сам им укратко испричао шта се све десило мени и мојој браћи и како сам пребегао ћуприју у Кашто.

Рекао сам им да идем у Кистање и питао, иду ли нека кола у том правцу, јер сам већ исцрпљен и уморан?

"Баш сад иду једна кола за Кистање", рече неко. "Замолићемо кочијаша да те повезе".

Кочијаш ме је одмах братски прихватио, сви су ме испратили до кола. Још увек су се извињавали због свог неповерења. Ја им рекох на расанку:

Мило је мени што сте опрезни!

Сунце се примицало западу. Кола су била пуна људи. Коњи су летели друмом, дижући облаке прашине. Кочијаш их је бичевао да бих ја стигао што пре до лекара.

У Кистање смо ушли у први сумрак. Стали смо пред неком гостионицом. Кочијаш је повикао:

"Људи, ево једног Србина који је побегао жив из јаме!"

За тили час био сам опкољен масом.

Питања су се понављала.

Рекао сам им одакле сам и чији сам. Неки су лично познавали мога оца. Мало смо разговарали а онда сам их замолио да ми покажу где је италијанска команда, пошто ми је официр у Кашту рекао да се одмах пријавим њима. Довели су ме до команде.

Неки од присутних, који су ме допратили, објаснили су стражару да сам послат од официра страже у Кашту — где сам од усташа пребегао у њихову зону.

Сем стражара нашли су се ту још неки италијански војници.

Људи су им довикивали:

"Видите шта усташе раде од Срба!" итд..

Стражар ми је показао руком да уђем унутра. Ушао сам. Један од војника повео ме је до зграде. Осталима који су ту били и гледали упитно у мене, нешто је брзо објашњавао. У ходнику су ми рекли да сачекам. Нисам честито ни сео позвали су ме у канцеларију.

За писаћим столом седео је виши италијански официр — командант места, десно од њега за другим столом тумач у цивилу. Обоје су ме заинтересовано посматрали.

"Шта је са вама?" Обратио ми се тумач.

"Седите ту и причајте!"

Ја сам јутрос пребегао од усташа у вашу зону у Кашто. Официр командир страже, ме је послао вама да ми укажете лекарску помоћ, јер тамо нема лекара. Рекао ми је и да је потребно да се вама пријавим.

"Добро — а зашто сте тако кржави, испричајте шта вам се десило?"

Прекјуче сам са својом браћом пошао возом за Загреб. У Грачацу су нас усташе скинуле из воза. У згради станице су нас тукли и мучили, а после у току ноћи, одвели су нас над Тучић Јаму и побацали унутра. Ја сам запао у стење и нисам се откотрљао доле. Гађали су ме пушком да би ме убили, ранили су ме у главу и рамена, мислили су да сам мртав и отишли.

Био сам везан, пробао сам чак и да сломим руку да бих се ослободио конопца, сву сам је раскрвавио и једва сам успео да се одвежем. Јуче ујутру изашао сам из јаме. На коленима сам бежао да ме не би приметио усташа који је баш долазио да мој леш гурне доле.

Јутрос сам у Кашту пребегао у вашу зону. Официр који ме је прихватио рекао ми је да дођем к вама, да ћете ми ви помоћи.

Тумач је преводио моје речи. Обоје, официр и тумач су ме запањено посматрали!

"То је немогуће!" Одговорио ми је официр преко тумача.

"Ја вам то не верујем! Ко зна шта се вама десило? Младићу, немојте да нас лажете — ако хоћете да вам помогнемо, реците нам истину!"

Тумач ми се и лично обратио:

"Пазите шта говорите, ово је италијански мајор, командант места. Немојте да се играте са својим животом и да причате којекакве измишљотине. Ви изгледа још не познајете Италијане! Ако вас ухватите да лажете стрпаће вас у затвор и нећете се живи извући. Мајор мисли да ви распирујете мржњу између Срба и Хрвата! Овде у Кистањима има пуно избеглица и није згодно да се овакви гласови доносе!" Ја сам био увређен тим неповерењем. Ја не лажем — ја сам

био жив бачен у јаму! Реците Господину мајору да ја не лажем. Усташе бацају живе људе у јаму. Успут док сам бежао, сазнао сам од сељака са Велебита, да моја браћа и ја нисмо били једини који су бачени, већ да су стотине бачене пре нас.

Офицер је љутито ударио о сто и завикао: "То није истина — то је апсолутно немогуће!" Бацио је пенкало на сто.

"То историја не памти! Ви лажете!"

Почео сам да дрхтим целим телом. Крв ми је ударила у лице и исколачио сам очи — загледао сам се бесно у њега. Завладала је гробна тишина.

Мајор ме је гледао у очи као опчињен. Тумач нас је обојицу уплашено посматрао.

Моји завоји кроз које је пробијала крв, исцепана кошуља без десног рукава сва заливена крвљу, руке одеране, панталоне у ритамима и мој бес, све је одавало страшну слику. Тим пре што ми је због нервирања из рана потекла поново крв низ врат и рамена.

Неколико тренутака смо се гледали без речи.

Једва сам се прибрао и окренуо тумачу:

Кажите господину мајору — ако они имају моћ и власт да пошаљу своје људе на Тучић Јаму и ако у њој не нађу ни један леш, ја сам вам у рукама — нек ме обесе!"

"Ја ћу то учинити! Ми имамо нашу команду у Грачацу. Они ће отићи на твоју Тучић Јаму — и видећемо шта ће да нађу!"

"У току сутрашњег дана ја ћу да сазнам говорите ли истину!" А онда је додао:

"Сад идите нека вас превију, а остаћете овде код нас док не добијем извештај из Грачаца!" Тумач ме је испратио до амбуланте.

"Вечерас ће вас превити болничар, а лекар долази тек сутра ујутро. Чим дође, он ће вас прегледати".

Болничари су ми испрали и превили ране.

Поред амбуланте налазила се просторија са пет кревета. Увели су ме у њу. Сви кревети су били празни.

Ноћ се у међувремену спустила. Легао сам на кревет а онда сам у дну собе приметио италијанског војника. Седео је — пушка му је била на коленима.

У соби је била тишава. Нисам могао да заспим ... Тек у свитање умор ме је савладао ... утонуо сам у сан.

Кад сам отворио очи био је увелико дан. Уздигао сам се на постељи. Стражара није било у соби. Неко је отшкринуо врата и погледао у мене, видео је да сам будан и отишао.

Неколико минута касније, ушао је војник и показујући моје одело, говорио је нешто. Схватио сам да треба да устанем и да се обучем. Одвео ме је да се умијем, вода је била топла, то ми је пријало.

Вратили су ме у собу и донели ми кафу и јело. Кафу сам попио али нисам могао да једем. Војник ме је пријатељски нудио, одмахивао сам главом, држећи се за стомак. Било му је жао што не једем, уздахнуо је и покупио судове.

Вратио се чим их је однео и прстом ме позвао да пођем за њим.

"Докторе!" Рекао је.

Лекар ме је прегледао, болничарима је наредио да ми ошишају део главе, намазали су ми ране и превили. Нисам разумео шта говоре, тумача није било. Болничар ме је вратио назад у собу.

Легао сам. Мисли су ме враћале мојој браћи. Било ми је тешко. Питао сам се, зар не би било боље да сам и ја остао мртав ... Овако, шта ли ме још чека ... ?

Отприлике око четири сата после подне ушао је један војник и позвао ме руком да га пратим.

Синуло ми је: воде ме код команданта! Питао сам се шта ли је све пронашао?

Војник ме је довео пред исту канцеларију где сам био синоћ. Ушао сам.

Насред собе стајао је мајор са рукама на леђима. Лице му је одавало изразе озбиљности и замишљености. Тумач, који је седео за својим столом, осмехивао се.

Мајор ми је показао столицу.

"Седите младићу! Добио сам извештај из Грачаца, јутрос је један вод отишао над Тучић Јаму. Један наредник се добровољна спустио на конопцу доле. Нашли су још једног у животу! Не знам да ли је из ваше групе? Тамо је било на стотине лешева. Све је истина што сте рекли. Сад вам верујем! Извините за моје неповерење синоћ".

Ја сам слушао његове речи скамењен на столици. "Један је још у животу ..." звонило ми је у ушима. Ко је остао жив? Низ лице су ми потекле сузе.

Обојица су ме посматрала са саучешћем. Пустили су ме да се смирим ...

Како се зове? Проговорио сам с муком. Знате ли?

Тумач ми је пружио лист хартије, било је на писано латиницом: ИЛИЈА ЈОВИЧИЋ!

"Је ли из ваше групе?"

Јесте ... Има ли још неко жив ? Илија је био свезан још са неким?

"Живих више нема, наредник је нашао гомиле мртвих! Илији је ножем отсекао конопце и ослободио га. Илија је сав изломљен, али је жив!"

Шта је с њим, где је сад? Питао сам у страху.

"Он је у Грачацу, у нашим рукама, не бојте се — ту ће му бити указана прва помоћ. Одатле ће бити премештен у нашу болницу у Шибенику. Ви сте сад слободни и можете да идете из команде. Нађите негде стан а долазићете и даље на превијање. Ми хоћемо да вас излечимо!"

Захвалио сам им се и поздравио са њима.

Изашао сам несигурним кораком напоље. Радосна вест да је Илија жив али у тешком стању, дубоко ме је потресла.

Пошао сам кроз град без одређеног циља. На калдрми испред кућа Јанковића сусрео сам велику групу избеглица. У дворишту гостионице Симе Королије, окупљеној маси избеглица свештеник Момчило Ђујић објашњавао је ситуацију и причао о најновијим догађајима.

Он је у Кистањима сабирао избеглице које су већ у то време бежале испред усташких покоља, у онај део северне Далмације који су Италијани окупирали и прогласили, у споразуму са Павелићем, саставним делом Италије. Међу тим избеглицама било их је из Лике, Босне и Далмације. Срби града Кистања организовали су за њих заједничке кухиње и Одбор који се старао о прихватању и смештају свих. Свештеник Момчило Ђујић, куповао је и сабирао на том подручју оружје и муницију које је слао у избегличке збегове по шумама на Тронеђи Босне, Лике и Далмације. Набављао је и радио апарате (и батерије за исте) и слао у те збегове. Имао је већ организовану мрежу везе са њима, коју су одржавали Шпиро Лукић из Велике Попине у Лици, Ђуро Крнета из Црних Потока у Босни и Јован Триван из Стрмице у Далмацији, поред још многих других на простору Тронеђе.

Сакупљеним избеглицама у дворишту гостионице Симе Королије, испричао сам своја страдања и све о чему су ме Италијани саслушавали. Свештеник Ђујић је већ знао да сам стигао у Кистање и да сам био на саслушању и превијању код Италијана. Моја прича изазвала је нов талас огорчења. Људи су тражили од свештеника Ђујића да их теренском везом одмах пребаци у шуме на Тронеђи. Он их је умиривао и нагласио да ће томе ускоро доћи време.

"Неорганизовано и голих трбуха у борбу се не улази!" — рекао је том приликом.

Међу избеглицама, ту поред Ђујића, упознао сам Илију Марића, званог, "Јамара". Он је два дана пре мене стигао са стрелишта испод планине Промине. Био је ухапшен од усташа у Книну и са 37 Срба, већином интелектуалаца, стрељан и бачен у јаму запуштеног рудокопа под Промином. Гађали су их у маси, митраљезима, повезане међусобно и онда их гурнули у јаму. Он није био погођен и успео је да се извуче из клубета мртвих са још двојицом. Разбежали су се сваки у свом правцу. Он је избио у Кистање. За

судбину друге двојице још се није знало. "Моја трагедија није била усамљена, ко зна колико је тог истог дана још Срба страдало?"

Сместили су ме на стан и храну у гостионицу брата Србина Васа Црвца. Добио сам чисту преобуку, а одело ми је очишћено, окрпљено и доведено у ред. Био сам им захвалан и у срцу сам опет осећао да сам међу браћом.

Сутрадан смо се окупили у црквеној порти где је било састајалиште избеглица. Свештеник Ћујић је одређивао неке задатке за извиђања на терену, слао курире и поруке. Било ми је топло око срца док сам посматрао шта се ради. Њихова одлучност и активност уливала је сигурност и чинила на мене утисак да се Срби више неће лако дати ...

За мене је донета одлука да идем за Шибеник, где ме је брат Србин, Др. Бошко Малешевић, препоручио Дру Пазинију у болницу на лечење. Ја сам се покорио тој одлуци.

У то време браћа Малешевићи играли су велику родољубиву улогу у прихватању и спасавању избеглица. Лекар, Бошко, старао се за болесне а његов брат Ђоко, адвокат и претседник српске црквене општине у Шибенику, организовао је материјалну помоћ и прикупљао обавештења, на којима су се заснивале поруке Србима на све стране: да се спасавају бекством у шуме или у део Далмације под Италијанима.

За пут су ми спремили писмо, мало новаца и дали упуство како и где да се јавим кад стигнем у Шибеник.

То вече сам отишао на превијање. Добио сам и инјекцију. Италијански лекар ми је посветио пуно пажње. Нисам му ништа рекао о својој намери да пређем за Шибеник.

Сутрадан ујутро, кренуо сам неким колима за Шибеник са писмом за Дра Малешевића у цепу. Код кућа Малешевића сишао сам из кола. Др. Малешевић ме је срдечно примио. Био је потресен оним што сам му испричао. Радо ме је препоручио писмом Дру Пазинију. Код њега сам сачекао аутобус за Шибеник.

Око пет сати по подне стигао сам у Шибеник. Неки људи су ми показали где је болница. На улазу болнице стајао је италијански стражар. Показао сам му

писмо, није га ни погледао, видећи ме у завојима, показао ми је руком на пријавницу. Одвели су ме Дру Пазинију. Дао сам му препоруку. Др. Пазини је познавао мог оца, био је ганут мојим страдањима. Узео је моје податке и укратко уписао у мој картон од чега сам и како израђаван. Упућен сам у болесничку постељу.

Првог дана ме нису превили. Соба у којој сам лежао била је на првом спрату, имала је излаз на терасу окренуту мору. Сем мене у соби су лежала још три болесника. Један је био недавно оперисан.

Лежао сам и ћутао. Увек кад сам био сам моје су се мисли враћале Тучић Јами. Срце ми је плакало за младим животима моје браће и многих других који су тако сурово прекинути ...

Сутра ујутро прошла је кроз собу лекарска визита. Главни лекар је пришао сваком у соби. Мене је запитао како се осећам и рекао ми да ћу после визите бити превијен. Отишли су. Од болесника у соби чуо сам да се главни лекар зове Др. Дрешчик. Мало затим, позван сам на превијање. Кад су ми скинули завоје Др. Дрешчик ми је погледао ране.

"Где сте били раније превијани?" У Кистањама, превијао ме је италијански војни лекар.

Превили су ме и вратио сам се у своју собу.

После ручка ушао је Др. Дрешчик поново код мене. Овог пута био је сам. Сео је на мој кревет.

"Испричајте ми детаљно шта вам се десило. Хтео бих да чујем од Вас све појединости!"

Испричао сам му. Слушао ме је са неповерењем. Кад сам завршио он је љутито рекао:

"Шта кажете? Живе људе у јаму! То није истина! То је апсолутно немогуће! То је све измишљотина. Колико је мени познато, усташе још никог нису убиле. Нећу рећи да нису неке из политичких разлога затворили али не убили!"

Ја сам се нервирао јер сам видео да не могу да га уверим.

Он ме је умиривао осмехујући се на силу: "Добро, добро, ми ћемо вас излечити и вратићете се у своју Врлику!" Отишао је. Болесници који су били са мном у соби и дотле били неповерљиви, одједном, су се раскравили.. Гледали су ме са симпатијом. Почели су слободно да политизирају и прете усташама. Помињали су Русију и Енглеску са симпатијом. Ћутао сам, јер сам тај разговор схватио као провокацију. Лежао сам на постељи и жмурио.

Трећег дана мог боравка у болници, пре подне, после лекарске визите, ушли су у нашу собу пет шест католичких фратара. Чуо сам, још пред вратима да се распитују за мене. Увела их је "Часна" како су звали сестре које су служиле у болници.

"Ево ово је Никола Костур кога тражите."

Фратри су опколили мој кревет, неки су сели на руб моје постеље. Сви су били млади испод двадесетпет година и изгледали врло самоуверени.

Засули су ме питањима ...

Ја сам се прибио уз наслон кревета, гледао их неповерљиво и уплашено.

"Јесте ли ви тај што прича да су га усташе бациле у јаму?"

Јесам! Одвратио сам љутито, јер сам одмах по њиховом наступу схватио да су дошли да ме нападају.

"Ви лажете, ви намерно распирујете мржњу против Хрвата. Ми нећемо да дозволимо да на усташе и Хрватску бацате љагу, ширећи овакве лажи. Ви тиме вређате и католичку цркву. Сигурно сте члан "Сокола!" Све што сте около раструбили апсолутно није истина! итд. итд." Ја сам побеснео од љутине. Дрекнуо сам: Излазите напоље и оставите ме на миру. Пришао ми је у помоћ један од болесника из моје собе — и почео са њима да се препире инсистирајући да изађу. Фратри су се тек онда распалили и настала је читава дрека. Из околних соба дотрчали су болесници и болничари гурајући се код врата.

И поред наших позива да напусте собу фратри се нису ни помакли него су беснели још више. Покушао сам да полетим на терасу и вичем у помоћ италијанског стражара, али се у том зачуо глас неког лекара који се прогурао у собу.

"Изиђите из болесничке собе, молим вас. Ово је болница, немојте да узнемиравате болеснике".

Излазећи крвнички су ме гледали. Вратио сам им истом мером. Све се стишало. Болесници из моје собе су ме тешили. Дуго ми је требало да се смирим.

То поподне имао сам још једног посетиоца. Нисам му се радовао. Био сам сит увреда и неповерења.

Био је мршав, млад, црномањаст, средњег раста. Лепо обучен. Имао је пријатељски наступ. И он се у ходнику распитивао за мене, увео га је болничар и показао на мене руком.

"Ја би желео да разговарам са вама. Хоћете ли да изиђемо на терасу?"

Цинично сам се насмејао на њега. Мислите ли да је довољно висока да ме баците доле?

"Ја немам намеру да вам учиним ништа нажао. Дошао сам за ваше добро. Молим вас, изиђимо напоље. Много се журим и зато вас молим да не одуговлачимо. Хоћу да вам кажем нешто, али насамо".

Изишли смо, ја сам се ухватио за ограду.

"Ја сам Србин, брате, за сад није потребно да знаш моје име. Дошао сам да ти помогнем јер ти овде прети опасност. Интересује ме кад је код тебе био Др. Дрешчик?"

Испричао сам му шта је било између мене и Др. Дрешчика, као и то да су ме то јутро фратри напали.

"Знам, зато сам и дошао да ти спасем живот. Јеси ли примао овде неке инјекције?" Нисам.

"Хвала Богу што ниси! Вечерас или сутра доћи ће код тебе Др. Дрешчик да ти да инјекцију против тровања крви. Не смеш да је примиш. Даће ти отров. Они хоће да те убију да би сакрили трагове усташких злочина. Ако покушају, надај дреку, брани се и отимај, не могу ти је силом дати. Немој ништа да се бојиш. Сем тога они овде неће ништа друго покушати, али инјекцију нипошто не

примај. Ја ћу сутра у ово доба поново доћи и рећи ћу ти шта ћеш да радиш. Не говори о овом ником а сад довиђења, ја морам да се губим". Журно је отишао.

Ја сам остао у недоумици: ко је овај младић?

Могу ли да имам пуно поверење у њега? Да није лажна сва његова прича и "брига" о мени? Та и још многа слична питања ређала су се у мојим мислима. Па ипак, инстинктивно сам осећао да је искрен и да се већ налази у мрежи наше избегличке активности везане за Кистање. У касне са те ноћи смрвљен умором, заспао сам сном мученика ...

Четвртог дана, у собу је ушао Др. Дрешчик са два болничара и једном сестрицом. Један од болничара је гурао сточић са санитетским прибором. На њему је горела шпиритусна лампа са посудом за искувавање игала. Др. Дрешчик је хладнокрвно сео на руб мога кревета. Узео је са сточића вату и умочио је у алкохол.

"Пружите руку да вам дам инјекцију против тровања крви јер сте по овој врућини пар дана ишли са отвореним ранама".

Докторе ја нећу инјекцију!

Он је не слушајући шта ја говорим узео шприц од болничарке:

"Ви ову инјекцију морате да примите. Ја сам овде лекар и знам најбоље шта вам треба, ја нећу да добијете тровање крви и да умрете, ја сам одговоран за ваше лечење!"

Ја нећу инјекцију од ВАС! Нагласио сам оно "ВАС".

"Нек' умрем, али не дам да ми је дате!"

"Ви сте полудели!" Скочио је доктор, па обраћајући се болничарима наредио:

"Држите га за руке док му ја дам инјекцију, видите да је он полудео!"

Ја сам почео да се отимам и да вичем:

Пустите ме! Он хоће да ме убије! Инјекција је отровна. Мени је то речено да он хоће да ме убије, ја то знам сигурно.

Трзао сам се од болничара гледајући ка тераси, са намером да се истргнем из њихових руку, излетим на терасу и вичем Италијане у помоћ! Он је сав позеленео од беса.

"Ко те је то лагао?" Урлао је.

"Ко је био код њега?" Обратио се болесницима из моје собе.

"Ми не знамо, било је више људи код њега. Кад неће инјекцију пустите га, нека умре, биће сам крив за своју смрт!"

Због ларме опет су се око наших врата прикупљали болесници. Др. Дрешчик је држећи шприц у руци викао:

"Ја нећу да се свађам са тобом, а да знаш ово ћу да рапортирам шефу болнице, па нек те он лечи ако хоће! Ти ћеш да умреш, мене се то више не тиче!" Демонстративно је изашао из собе.

Дрхтао саи целим телом, више због његове хладне спремности да ме отрује, него од страха. У себи сам се кајао што сам напустио Кистање и доброћудног италијанског лекара и изложио се оваквој опасности.

Болесници у мојој соби су ме умиривали. Ја сам све више имао поверења у причу мог младог и још непознатог пријатеља. Непознатог брата Србина, који ми је све дубље улазио у душу у овој страшној невољи у којој се човек и за сламку хвата. "Часна" је донела вечеру и ставила је на сточић поред мога узглавља. Нисам ни помислио да је окусим, сумњао сам да ће ми дати отровну храну; кад већ инјекцију нису могли. "Часна" је дошла по судове и наљутила се што нисам јео.

Нестрпљиво сам очекивао "непознатог" спасиоца. Он је дошао врло касно. Одмах смо изашли на терасу. Није имао времена да саслуша шта је данас овде било.

"Причаћеш ми касније, ја се јако журим. Бојим се да ме не нађу овде. Сутра ујутро ће проћи редовна визита на челу са управником болнице Др. Пазинијем. Питаће те како си? Ти му реци да хоћеш да напустиш ову болницу и да ти да пропусницу за излаз на капију. Без ње нећеш моћи да изиђеш напоље, Италијани те неће пустити. Он ће да се љути али ти буди упоран, мора ти је дати. Чим

изађеш дођи на аутобуску станицу, она је на шибеничком тргу. Ја ћу бити код аутобуса за Кистање. А сад све најбоље, ја одох!" Одмах је отишао.

Дуго у ноћи размишљао сам о том тајанственом брату Србину, али сам осећао у дну душе да ћу се из ове клопке ишчупати. Те ноћи сан ми није склопио очи. Умор ме је савлађивао и много сам се намучио уздржавајући се да не заспим, јер је страх био јачи!

У јутро, петог дана, одбио сам доручак. Наишла је визита на челу са Др. Пазинијем. Присутан је био и Др. Дрешчик.

"Како се осећате?" Питао ме је Др. Пазини. "Чуо сам да јуче нисте хтели да примите инјекцију од Др. Дрешчика? Ви сте овде у болници и морате да се придржавате болничког реда и наших прописа".

Ја нисам добро, зато сам и дошао у болницу али са намером да се лечим а не да ме овде докусуре. Докторе, молим вас, да ми одмах издате пропусницу, ја желим да напустим још данас ову болницу.

"Ви сте заиста полудели! Ја нећу да вас пустим напоље, пре него што се излечите. Ако сад одете ви ћете умрети!"

Ја вам се захваљујем, ипак хоћу да идем. То је моја ствар шта ће се са мном десити. Ако ми не дате пропусницу ја ћу овако у пиџами да бежим, нек ме Италијани ухапсе, а ја ћу им објаснити зашто сам побегао.

"Добро, кад сте толико навалили. Ви идите, то је, уосталом, ваша ствар. Ја нећу овде да вас држим на силу". Изгледао је врло љут и наредио болничару:

"После визите, издајте му одело и пошаљите га код мене у канцеларију".

Око подне дошао је болничар по мене, вратио ми је искрвављено одело и увео ме Др. Пазинију. Доктор је био сам у канцеларији. Био је много љубазнији, понудио ме је да седнем и упитао:

"Шта је то било са вама и доктор Дрешчиком?"

Испричао сам му све, не пропуштајући ни фратре. На крају сам закључио:

Ја сам са пуно поверења дошао овде да се лечим а за мало нисам изгубио главу коју сам једва спасао. И овде, уместо да се одмарам, доживео сам на извештан начин скоро исто што и пред јамом.

"Ја вас молим да ме разумете и схватите мој положај. Ја сам само формално шеф ове болнице, Др. Дрешчик је све и сва. Предосетио сам у каквој сте опасности, а данас сам морао онако да поступим са вама да се не бих издао, јер сам и сам у тешкој ситуацији. Мој син је био ухапшен од фашиста и натерали су га да попије пола литра моторног уља. Полумртвог су га пустили, склонио сам га код пријатеља и морао сам да му испумпам уље из стомака. Не знам хоће ли остати жив? Видите по томе колика је моја моћ. Не би ме изненадило да и мене ових дана стрпају у неки логор. Вратите се најбоље у Кистање, срећан сам што сте успели да се извучете одавде!"

Доктор је послао поруку браћи Малешевићи ма и зажелио ми да срећно стигнем у Кистање.

(Много година касније обратио сам се писмом Дру Бошку Малешевићу, који данас живи у Аустралији, с молбом да ми по сећању опише ликове особља шибеничке болнице тог доба. Као одговор добио сам следеће писмо које готово у целости објављујем:

"Поштовани г. Костуре,

Вашег имена сећам се врло добро и изгледа вашег намученог тела, онога дана, када сам вас први пут срео. Врло сам задовољан да сте преживели ону страшну несрећу вашу личну и нашег ојађеног народа. Ко вас је упутио мени или довео до мене не могу да се сетим, јер случајева као што је ваш било је најжалост, много. Ја сам био једини Србин православне вере, шеф одељења, а и лекар у шибеничкој болници. Моја је национална и професионална дужност била да се старам о страдалницима Србима у оним апокалиптички језивим данима. Срба лекара било је још два, али католичке вере, што их ни најмање није кочило, да, у претежно католичкој и хрватској средини; врше савесно и пожртвовано, за окупаторе Италијане католике подозриво, своју националну дужност. То су били Др. Јосо Лалић и Др. Бранко Курајица. Овај потоњи убијен је од усташа у Јасеновцу.

Др. Пазини, католик ,али југословенски оријентисан, био добар човек и добар хирург. Он вас ја сликао у много поза. Био је запрепашћен свирепашћу ваших мучитеља.

Његов асистент био је Др. Дрешчик. Онај високи, са великом главом и крупним очима могао би бити Др. Гизиондо, честит човек, племенита душа, добар југословенски националиста и патриота. По крупноћи раста главе и очију, у том погледу сличан Др. Гизионду, али потпуно друге физиономије и моралног узраста био је Др. Марко Грдовић, несолидан, превртљив, од југословенског националисте преобразио се у хрватског екстремисту.

Усташки смрадови и разбојници били су: Др. Филип Дражанчић, Др. Орландини, Др. Декариш и Др. Ћосић.

Сви Срби и Хрвати, југословени, сем наведених: Др. Милош Шкарица, Др. Вулетин, па болнички апотекар Владе Симић, посећивали су вас, а и давали прилоге за Србе избеглице из Лике, Босне и осталог дела северне Далмације.

* * *

Осећао сам се као да сам пуштен из кавеза. Трчао сам ка аутобуској станици. Брат Србин ме ме је чекао нестрпљиво. Кад ме је угледао потрчао ми је у сусрет:

"Где си, брате, шта је с тобом тако дуго ? Уплашио сам се да није нешто искрсло или да си се предомислио!"

Све је у реду! Задржао сам се са Др Пазинијем, причао ми је о свом сину, извињавао ми се због свега.

Сумња у овог младог човека све је више у мени ишчезавала. Сад сам ево на измаку из шибеничке замке. Чекали смо аутобус под једним дрветом код станице. Дао ми је петнаест лира да ми се на путу нађу.

"Не замери ми брате ни сам немам више. Ја ћу се ипак овде, некако снаћи, теби је сад потребније. Купићу ти и карту за аутобус, ово ти је за пут. У Кистањама ћеш већ бити међу нашим. Кажи оцу, Момчилу Ђујићу да сам учинио што сам могао и остајем и даље овде на задацима које ми је поверио ".

На расстанку ми је дошапнуо:

"Видећемо се, ако Бог да, у слободним планинама".

Аутобус је кренуо. Осећао сам као да се растајем од брата, који ме је спасао а сам остао у клопки окружен крвницима. Остао је пратећи ме погледом. Одједном ме је обухватила жалост за њим. Учинио је све да ја измакнем из руку убица наших, а сам је остао у њиховој чељусти. Захвалност и дивљење према његовој жртви, преплавили су ме.

Како су речи захвалности биле недовољне. Право дубоко осећање тешко се може изразити речима. Растао сам се са тим човеком, кога сам сусрео само пре неколико дана а који је учинио и ризиковао за мене толико колико би то могао само рођени брат. Моја браћа су на дну Тучић Јаме, изгубио сам их, али нисам остао сам.

Ко ли је био тај мој непознати брат? То је питање било центар моје радозналости, али одговор сам добио тек у Кистањама. Био је то један од студената, већ укључених у мрежу отпора, која је припремала устанак на Тронеђи, на коме је убрзано радио свештеник Момчило Ђујић, парох из села Стрмица на Тронеђи Босне, Лике и Далмације. Управо то је био његов стричевић, студент Вељко Ђујић, син Тодоров, који је са оцем, државним надзорником путева, живео у Шибенику. Ту, у Шибенику, Вељко је остао до краја на дужности која му је била поверена. По капитулацији Италије, у септембру 1943, усташе су ненадно упале у Шибеник и откриле Вељка. Опкољен недалеко од српске цркве, у безизлазном положају, бацио је бомбу међу њих и погинуо херојски. Тако је на крају, у чељустима усташких зверова, он изгубио живот, а ја још живим.

* * *

У аутобусу је глава почела да ме боли и сврби. Имао сам утисак да отиче. Од како сам стигао у шибеничку болницу, за пет дана, само једном сам превијен. То је био посредно још један атак на мој живот.

У току ових последњих десет дана, преживео сам многе опасности. Осећао сам се уморним и старим. И тада у том загушљивом аутобусу, који се труцкао и љуљао по прашњивом друму, носећи ме за Кистање, схватио сам да је моја

младост прошла, да никада више нећу моћи безбрижно и весело да се смејем са својим вршњацима. Моје горко искуство наметало је озбиљност.

Чим сам стигао у Кистање, нашао сам све штеника Ђујића и пренео му поруке младог студента, мог добротвора из Шибеника.

Један од избеглица који је нешто натуцао италијански, одвео ме је одмах у град код италијанског лекара, који се изненадио кад ме је видео. Одмах је позвао свог тумача.

"Где сте ви? Зашто нисте долазили на превијање? Мислио сам на вас!"

Био сам у шибеничкој болници.

"Зашто? Па ја сам вас врло пажљиво лечио?"

Ех докторе, саветовали су ми да одем тамо јер ћу моћи да лежим а имаћу и храну. Знате како је, ја сам избеглица и без пребијене паре. Правдао сам се ја.

Био је увређен и само упола примио моја извињења. Ипак и поред тога пажљиво је одвио моју главу.

"Па ово је страшно, ране су вам се загнојиле! Шта су тамо радили са вама?" — љутито је питао лекар!

Ама ништа, само су ме једном превили за пет дана лежања у болници. То је разлог што сам се вратио.

Очистио ми је ране и завио их. Рекао ми је да опет долазим на превијање.

Вратио сам се у гостионицу Васе Црвца. Сви који су знали да сам отишао у Шибеник били су изненађени мојим повратком.

Ту у Кистањама, међу Србима, моји су се болови стишавали, ране зацељивале, душевно сам се смиривао а духовно јачао.

Нови догађаји ређали су се сваког дана. Нове избеглице пристизале су са све страшнијим причама о масовним покољима Срба, спаљивањем села, пљачком имовине, затирањем свега што је српско и што се са три прста крсти, што верује у Бога и Св. Саву и што сведочи о постојању Срба у западним крајевима Југославије, у земљама које смо наследили од наших предака.

Збегови по шумама су се све више множили. Десетине хиљада Срба нашли су тамо спаса. Поља остадоше необрађена, ливаде непокошене. Ноћи су се претвориле у дане, а дани у гробнице. Изгледало је да је дошао смак света, а о смаку Срба сведочили су свакодневно пожари запаљених села, јаме које су се пуниле лешевима побијених и покланих.

Крв је проврела из земље и живи, преостали, морали су се дизати и као људи мрети. Одлука за устанак све је више и брже сазревала.

Курири су тркали од Кистања до Тронеђе, а по целе ноћи држале су се седнице и договори у ужем кругу избеглица окупљених око свештеника Ђујића. Тих дана плаћао се стотинама хиљада митраљез, по два вола за војнички карабин, а дебели овнови су давани за метке. У оном делу Далмације, окупираном од Италијана; прикупљана је храна и новац за куповину оружја.

У том послу Ђујић је свуд стизао и све се више издизао изнад круга избеглица у Кистањама. Сем њега у том раду истакао се био његов венчани кум Пајо Поповић, из чувене породице славног Онисима Поповића, који је стрељан 1914 године у Сињу, од стране Аустријанаца као истакнути Србин из Далмације; Пајо, његов достојни син, после устанка на Динари, убијен је од стране комуниста 1942 године као командант четничког пука Динарске дивизије, који је носио име његовог славног оца — "Онисим Поповић".

Они, уз сарадњу многих других, радили су неуморно тих дана. Ђујић је понекад нестајао по неколико дана, ишчежавајући преко "границе" до шумских збегова и опет се враћао међу нас у Кистање, вазда опрезан да га не открију шпијуни и не заграбе Италијани.

Тада, једног дана, 26 јула лета Господњег 1941, загрмео је изнад Дрвара у Босни и одјекнуо српски карабин на све стране Тронеђе. Преко ноћи је нестало многих избеглица из Кистања. Нестало је и попа Ђујића, нестало свих дораслих борби и оружју ...

А онамо на Тронеђи, преко огранака и обронака Динаре, грмело је на све стране, пламтео је пожар Устанка српских четника. У том пожару нестајало је усташких крвника, рађала се Слобода и народ силазио са планина из збегова на

згаришта и пепелишта да их обнови, да летину обради, да мртве ожали и кроз борбу освети.

Та је река захватила и мене, одвела ме у родни крај и извела на браник Српства, тамо на извору Цетине, на леђима Динаре, где се хрлило из борбе у борбу, из победе у победу.

Предводник у тим борбама и победама био је мој познаник из Кистања, свештеник Момчило Ђујић, прослављени Војвода, командант славне Динарске четнинке дивизије, духовни и национално политички вођа Срба у српским земљама на западу Југославије, у којима је громовито кроз устанак на Тронеђи, одјекнула песма српских слободара:

Нема више Србе клати, Треба с њима ратовати!